

Булевтерионът на *Serdica* – за пореден (вероятно не последен) път

Венцислав Динчев ^a

^a Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей, Българската академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; ventzislavdintchev@gmail.com

The *bouleuterion* of *Serdica* – for yet another (probably not the last) time

Ventzislav Dintchev ^a

^a Department of Classical Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; ventzislavdintchev@gmail.com

ABSTRACT

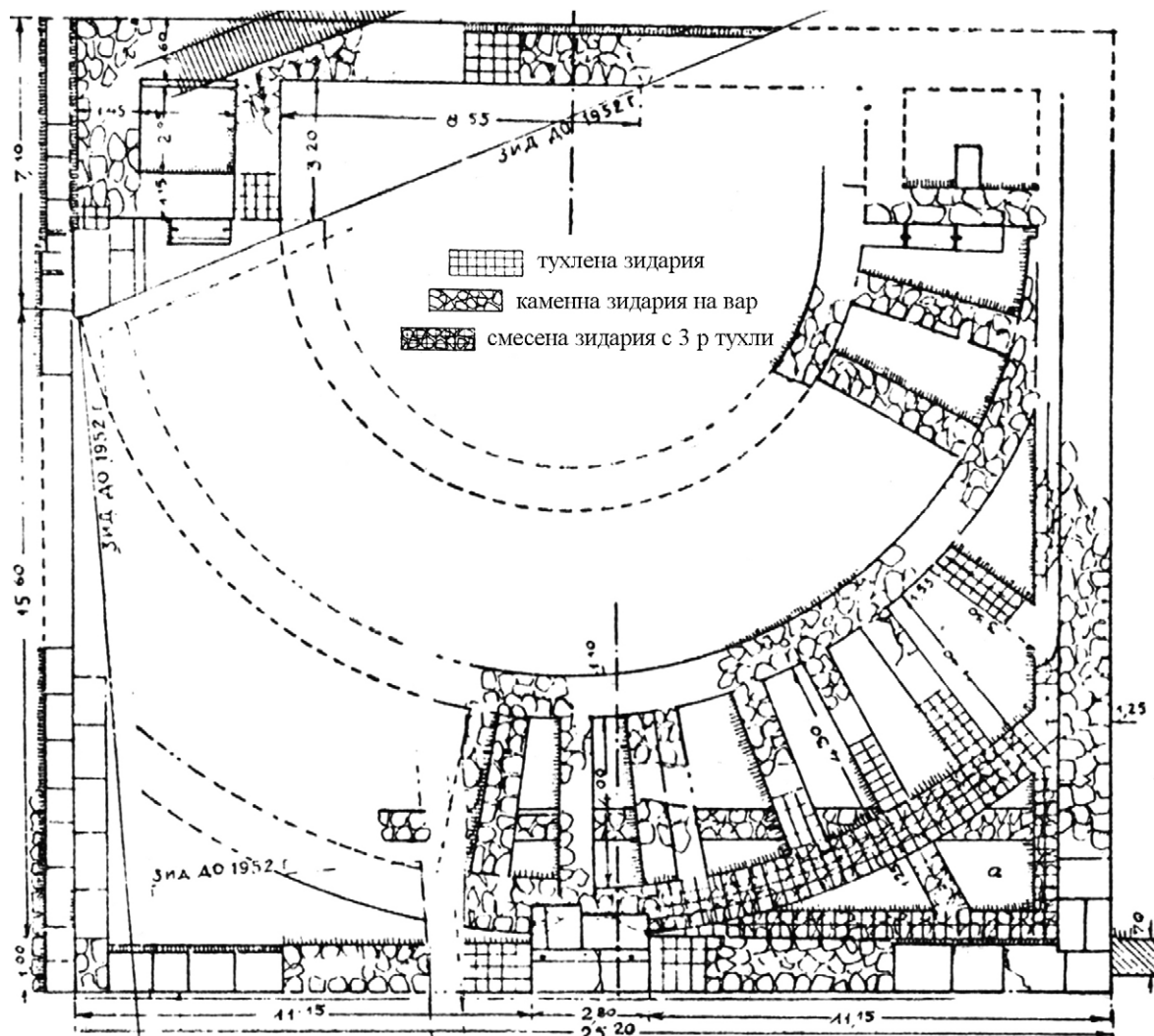
The *bouleuterion* is the main edifice in the complex of any ancient city square (*agora/forum*). The *bouleuterion* of *Serdica* is the only studied and definitely identified edifice in the complex of the local central square. Its chronology and characteristics have been debated by various researchers. The construction of its known edifice can be attributed to the last quarter of the 2nd c. AD. It was erected on top of an earlier building, probably with the same purpose. The known edifice was substantially reconstructed at the end of the 3rd c. AD. Its use as a *bouleuterion* has ended in the period between the end of the 4th and the middle of the 5th c. AD. The poorly preserved remains and the extreme circumstances of their study in the 1950s are the reasons why almost all basic questions about their characterization today can be answered in the form of probabilities, as hypotheses. Although hypothetical, our analysis should be based on the facts and documentation available in the primary publication, following an objective, but also correct attitude towards them.

KEYWORDS

Serdica, *bouleuterion*, Roman city, architecture

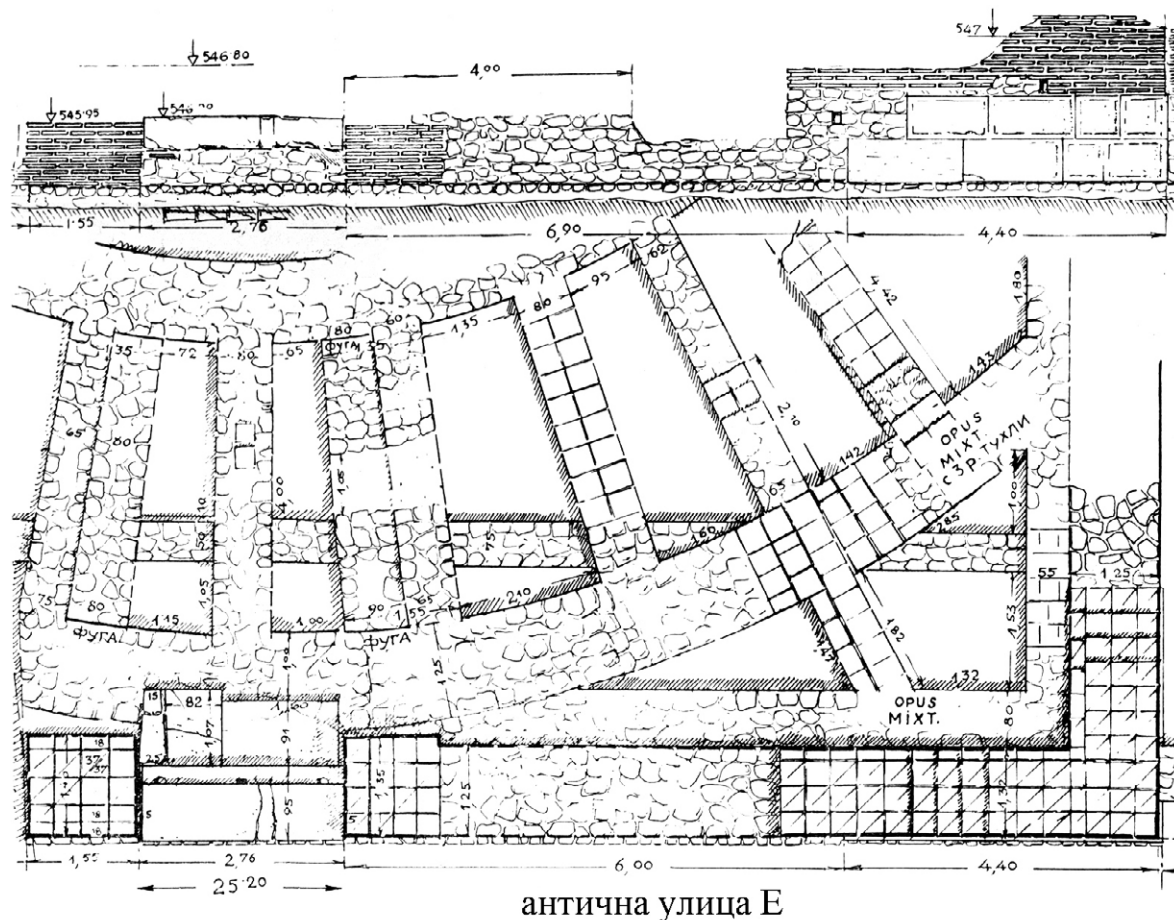
Повод за настоящия анализ е наскоро обнародвана статия за булевтериона на *Serdica* – дело на М. Иванов, в която се коментират критично по-ранните публикации и се предлага нова строителна периодизация за този важен паметник (Ivanov 2021a). Една от по-ранните публикации е моя (Dintchev 2010). Надявам се читателят да оцени този текст като полезна дискусия относно възможното и допустимото в интерпретацията на наличните данни за сградата на сердикийския градски съвет. Надявам се също на благосклонно отношение предвид неизбежното сходство със съдържанието на предходните публикации по темата, а също и с оглед на повторенията на някои данни и мнения в следващото изложение.

Въпросната сграда е непосредствено на изток от предполагаемия централен площад на античния град. Останките ѝ са изследвани спасително през 1952–1953 г. Определянето ѝ като сграда на градския съвет (*bouleuterion*) е обосновано от проучвателите (Ivanov, Bobchev 1964,

Обр. 1. Общ план на останките от булевтериона (по Ivanov, Bobchev 1964, table III)
Fig. 1. General plan of the remains of the bouleuterion (after Ivanov, Bobchev 1964, table III)

26–27) и никой от по-късните изследователи не го оспорва. Има правоъгълен план и външни размери 25,20 (З–И) x 23,70 m. Стените ѝ са с цокъл от квадри и надстройка в смесена зидария (*opus mixtum*). Тъглите и входните страници са с изцяло тухлена зидария над цокъла. Проучвателите разграничават два основни периода в нейното функциониране. През първия („А“) период във вътрешността на сградата няма солидно градени съоръжения. Входът ѝ е от юг. В по-късен момент, но в границите на периода, според проучвателите, каменният праг на входа е повдигнат (*ibid.*, 17–20). През втория („Б“) основен период външните стени на сградата са удебелени отвътре. Сега във вътрешността и по-точно в южната и централната ѝ част е изградена солидна кавеа с каменни седалки, носени от зидани полуконични сводове с наклон от юг към север. Наличните останки от тази конструкция включват три отчасти съхранени концентрично вписани „зида с форма на непълен полукръг, обърнати с отвора към север... свързани посредством напречни, радиално разположени стени“ (*ibid.*, 20–21). Дъговидните стени са с дебелина 1,25 m – външната и 1,10 m – средната и вътрешната (*ibid.*, 21). Радиалните стени са с последователно редуващи се дебелини – по 0,65 m и 0,80 m между външната и средната дъга на кавеята, и по 0,80 m и 1,10 m между средната и вътрешната ѝ дъга (*ibid.*, 22–23). До радиалните стени между външната и средната дъга на кавеята срещу страниците на входа „са

Обр. 2. План на останките в централната южна и в югоизточната част на булевтериона.

Изглед отвън на южната му стена (по Ivanov, Bobchev 1964, table V)

Fig. 2. Plan of the remains in the central southern and southeastern part of the boulevterion.

View from the outside of its southern wall (after Ivanov, Bobchev 1964, table V)

били изградени допълнително още две напречни стени, допрени с fuga“ до радиалните (ibid., 22–23). Между тях е радиалната стена, която е приблизително в оста на входа (ibid., tabl. III, V; hic – обр. 1–8). Приема се, че сега първоначалният вход от юг е изоставен, зазидан, като вместо него е съоръжен нов вход от запад, т.е. откъм страната на площадната ареа (ibid., 24–25). С този период се свързва и появата на едно малко, но дебелостенно помещение в северозападния ъгъл на сградата. Подобно помещение и вход, срещуположен на западния, се предполагат в зле съхранения ъ северозточен ъгъл (ibid., 25). Първичната публикация не предлага информация за стратиграфия и находки, съответстващи на разграничените строителни периоди. Проучвателите отнасят появата на сградата „най-късно“ към „третата четвърт на III в., след готските нашествия при Клавдий Готски“, а началото на втория ѝ период – към „времето на Диоклетиан или Константин Велики“ (ibid., 27, 53).

Първият обстоен коментар на данните за булевтериона и на възгледите на неговите проучватели е дело на Ст. Бояджиев. Той разграничава три периода във функционирането на известната му сграда. За първия период предлага реконструкция на интериора му с тристранна, П-образна дървена конструкция с пейки. Относно нейното изграждане приема, че е най-късно при управлението на Марк Аврелий (161–180 г.) (Boyadzhiev 2002, 136–137, obr. 10–12; hic – обр. 9.1). Вторият период се свързва с появата на масивната кавея. Отнася се към управлението на Аврелиан (270–275 г.). Изследователят споделя тезата на проучвателите, че първоначалният

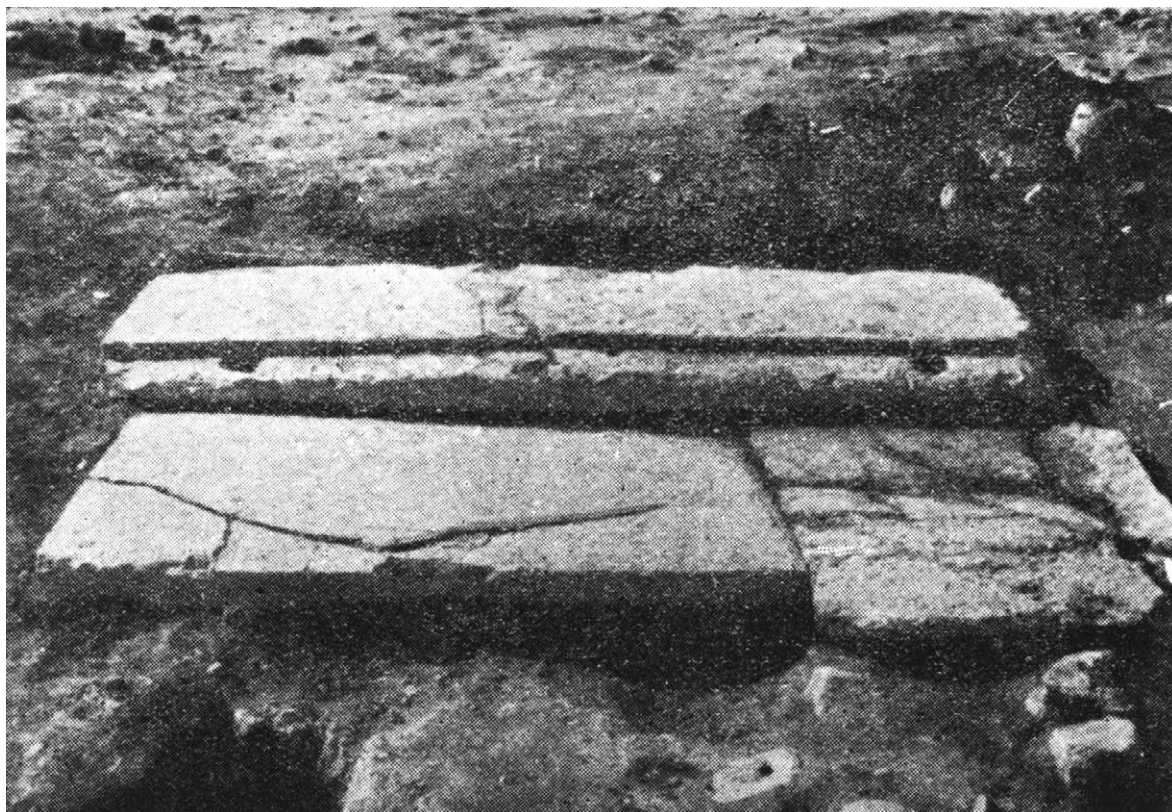
Обр. 3. Южният вход на сградата с повдигнатия праг (по Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 13)

Fig. 3. The southern entrance of the building with the raised threshold (after Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 13)

вход от юг сега е блокиран, но не и мнението им за нови входове в сградата в северните краища на източната и западната стени. Според Ст. Бояджиев новият вход на сградата е по средата на нейната северна стена (ibid., 137–138, obr. 13–14; *hic* – обр. 9.2). Вторият период приключва според автора в началото на IV в., „когато при неизвестни обстоятелства“, северният край на сградата бил съборен (ibid. 2002, 138). С третия период се свързва появата на помещенията в северните ъгли на сградата, интерпретирани като „хранилища на градския архив“. Сега според Ст. Бояджиев се възстановява първоначалният вход на сградата по средата на южната ѝ стена, но на новото повдигнато ниво, констатирано при теренните проучвания (ibid., 138–139, obr. 15–17; *hic* – обр. 9.3–4).

Както проучвателите Т. Иванов и С. Бобчев, така и Ст. Бояджиев не коментират въпроса за крайната дата на използването на разглежданата сграда по първоначалното ѝ предназначение.

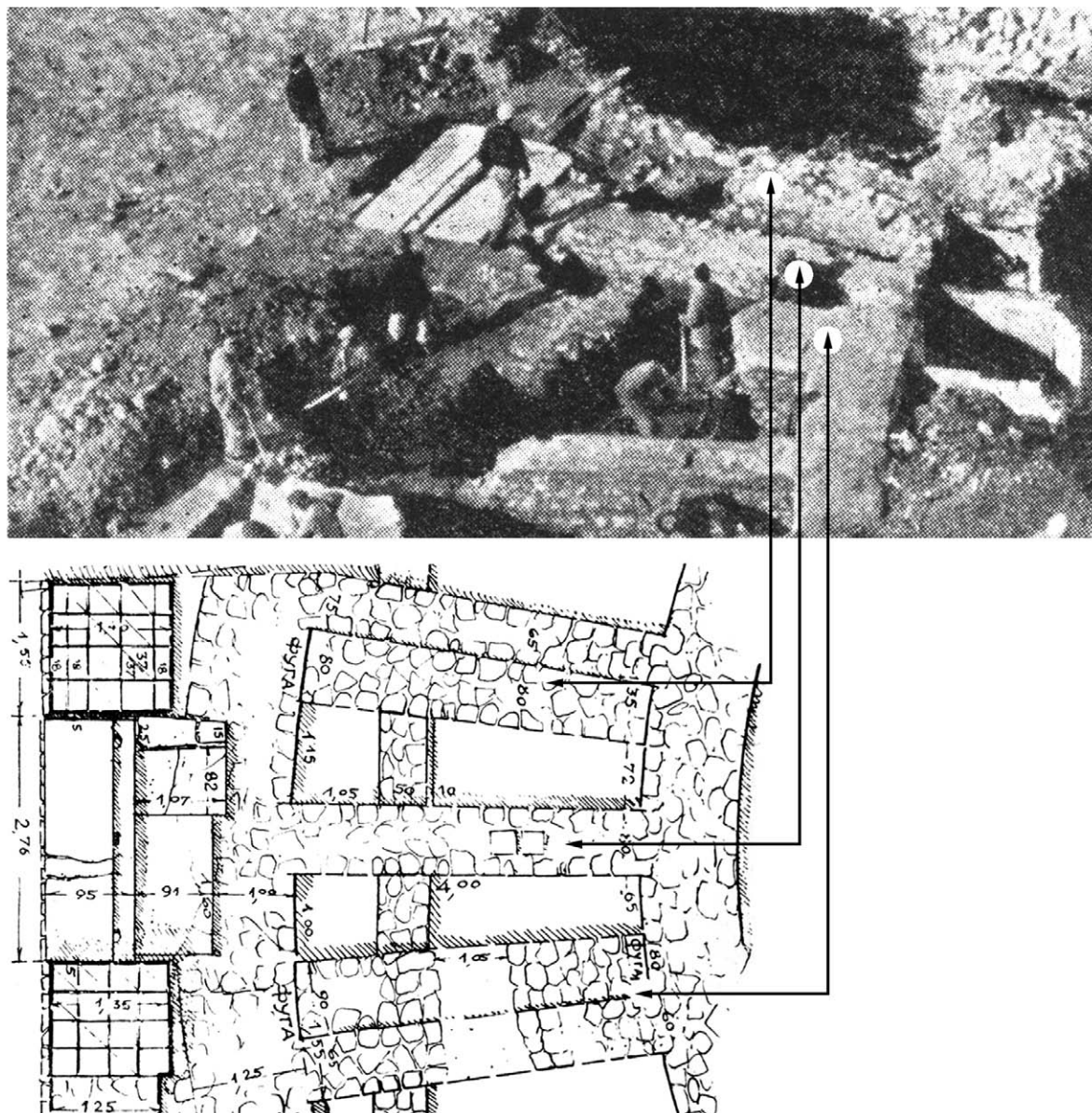
Следващият относително обстоен коментар за сердикийския булевтерион е в моята публикация от 2010 г., макар че нейното съдържание е с по-широк тематичен обхват. Тогава допуснах наличието на по-ранен период на булевтериона, свързан не с представената му по-горе сграда, а с регистрираните при разкопките по-ранни останки под нея (Dintchev 2010, 33, obr. 3). Те са от „зид (М–М)... от речни камъни, свързани с бял хоросан, широк 0,53 m, с посока изток-запад, намиращ се на 2,5 m на север от южната строителна линия“ на известната сграда. Въпреки че цялата площ на последната е разкопана „на голяма дълбочина... до здрава почва“, не са открити „други зидове“ като описания (Ivanov, Bobchev 1964, 15–16, obr. 9, tabl. V). При това положение въпросите за плана и размерите на по-ранната сграда могат да получат някакъв смислен отговор „ако се допусне, че западната, северната и източната стени на по-ранната сграда са дублирани от съответните стени на известната сграда“ (Dintchev 2010, 33).

Обр. 4. Повдигнатият каменен праг на южния вход (по Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 14)
Fig. 4. The raised stone threshold of the southern entrance (after Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 14)

За разлика от информацията за известната сграда на булевтериона, тази за по-ранната сграда със зида „М–М“ включва и данни за съотносим пласт с „фрагменти от гипсова щукатура – украса на стени – и две римски монети, едната от които на Антонин Пий (137–160), а другата от Марк Аврелий (161–180)“ (Ivanov, Bobchev 1964, 16). Относно появата на известната сграда приех, че тя е в рамките на последната четвърт на II в., като едно от проявленията на мащабна строителна програма в *Serdica*, предприета след 170 г. (Dintchev 2010, 33) Оправдано е обвързването на преустройствата в началото на втория период на известната сграда на булевтериона – период „Б“ според проучвателите – с новия статут на *Serdica* като провинциална столица и е по-вероятно те да са извършени в последната четвърт на III в. Предвид отсъствието на данни за по-късни преустройства във връзка с началните функции на сградата и с оглед на историческите данни за институцията, на която е служила, би могло да се допусне, че използването ѝ за булевтерион не е продължило дълго след края на III – началото на IV в. (ibid., 33–34)

В най-новата и специално посветена на булевтериона публикация – статията на М. Иванов, са представени в синтезиран вид изредените по-горе мнения за неговата строителна периодизация и хронология. Критичното като цяло заключение от прегледа е: „... публикуваната информация от археологическите проучвания през 1952–1953 г. предизвиква противоречиви тълкувания. Част от данните не са подложени на коментар, а други се възприемат априори. Внимателното вглеждане в обнародвания от арх. С. Бобчев и Т. Иванов снимков и графичен материал показва редица неточности и несъответствия между илюстрациите и текста на авторите. Налице са и особености на градежите, за които няма информация в текстовото описание“ (Ivanov 2021a, 189). Впоследствие се излагат несъответствията, „чието тълкуване е от значение за правилното интерпретиране на строителната история на сградата“ (ibid., 189–190). Спестявам отделното им излагане, тъй като те са част от аргументацията на автора за строи-

Обр. 5. Останките от кавеата на булевтереона в сектора на южния му вход
(no Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 16, table V)

Fig. 5. The remains of the cavea of the bouleuterion in the sector of its southern entrance
(after Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 16, table V)

телната периодизация на сградата.

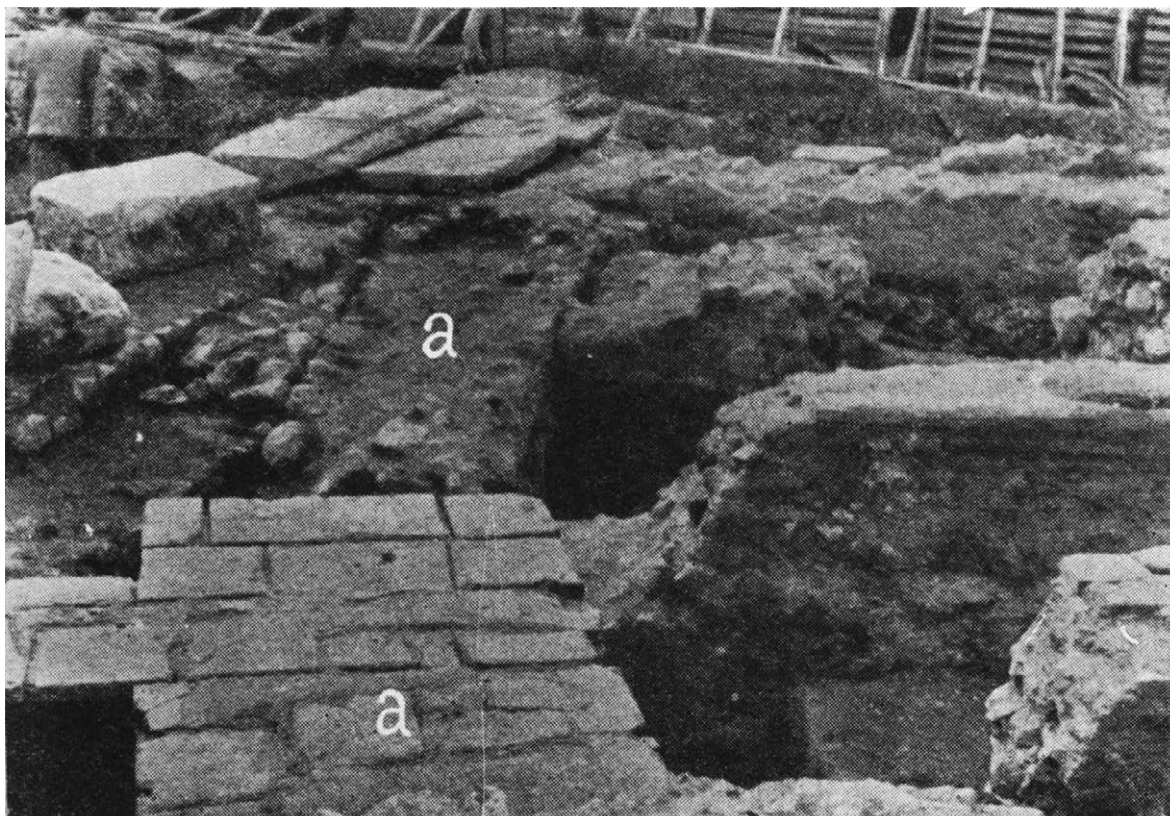
М. Иванов разграничава пет периода във функционирането на сердикийския булевтерион (his – обр. 10.1). Първият и вторият период предхождат известната му сграда и се свързват с предполагаемата му по-ранна сграда със споменатия по-горе „зид М–М“. Първият период се отнася приблизително към 130/140–170 г., а вторият – към 175/185–275/295 г. (Ivanov 2021a, 191–193). Разграничаването им се базира на презумпцията за преизграждане на зида „М–М“ поради различната дебелина на отделните му участъци в един от плановете в първичната публикация (ibid., 190–191). На този план дебелината на зида варира от 0,50 до 0,75 m (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. V), докато в текста проучвателите отбелязват само, че е „широк 0,53 m“ (ibid., 15). Според М. Иванов, през първия период на булевтериона „стените на по-ранната сграда (с дебелина 0,53 m) вероятно са носели по-лека (кирпичена ?) конструкция във висо-

Обр. 6. Две радиални стени на fuga в кавеата срещу южния входна сградата
(по Ivanov, Bobchev 1964, 23, obr. 21)

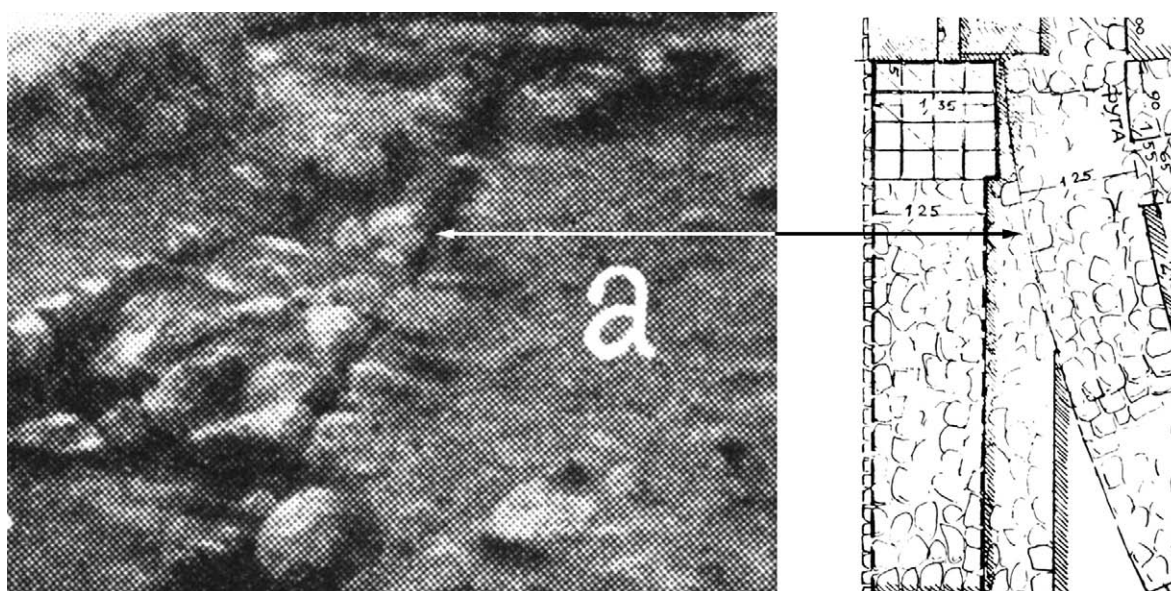
Fig. 6. Two radial walls of a joint in the cavea opposite the southern entrance of the building
(after Ivanov, Bobchev 1964, 23, obr. 21)

чина“ (Ivanov 2021a, 191; hic – обр. 10.2), а вторият период „от съществуването на сградата предположително може да се идентифицира с регистрираната по-голяма дебелина от 0,75 m на въпросния зид „М–М“ (ibid., 192). За втория период „е допустимо оформянето на кавеа с полуконични сводове, поддържаща седалките“ (ibid., 192–193; hic – обр. 10.3). Следващите периоди в строителната концепция на автора за сердикийския булевтерион визират появата и промените в известната му сграда. Третият период се отнася към времето от „последната четвърт и дори... края на III в.“ (ibid., 193) до „началните десетилетия на IV в.“ (ibid., 199). Този период именно се свързва с появата на известната сграда, представена в първичната публикация. За разлика от общото мнение в по-ранните изследвания, М. Иванов приема, че известната сграда на булевтериона има зидана кавеа още при появата си. Реконструкцията му за този период е с функциониращи входове от юг и север (ibid., 198, obr. 11; hic – обр. 10.4), като северният „е бил главният“ (ibid., 199). Блокирането на южния вход се отнася към четвъртия период, успоредно „с оформянето на нова масивна кавеа във вътрешността на сградата“, т.е. с познатата от документацията на проучвателите кавеа (ibid., 199, obr. 12; hic – обр. 10.5). Този период се отнася към началото на IV в. (ibid., 199) Появата на по-масивната кавеа е обусловено от необходимостта да се увеличи броя на местата „чрез по-голям наклон от юг към север“, което „вероятно е причината за значителния брой радиални стени, разположени на необичайно близко отстояние една от друга“ (ibid., 200). Краят на четвъртия, респ. – началото на петия период, се отнася към края на IV – началото на V в. (ibid., 201) Последният, петият период според автора „може да се свърже с промените на северната фасада (най-вече северозападния ъгъл) и оформянето отново на вход от юг с повдигнато вече прагово ниво“. Твърди се още, че „отварянето на южния вход има смисъл само след разрушаването на конструкцията на кавеата и по-скоро може да се свърже с времето, когато булевтерионът вече е загубил функцията си на

Обр. 7. Изглед към останките в югоизточната част на булевтериона (сн. от североизток;
по Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 17)

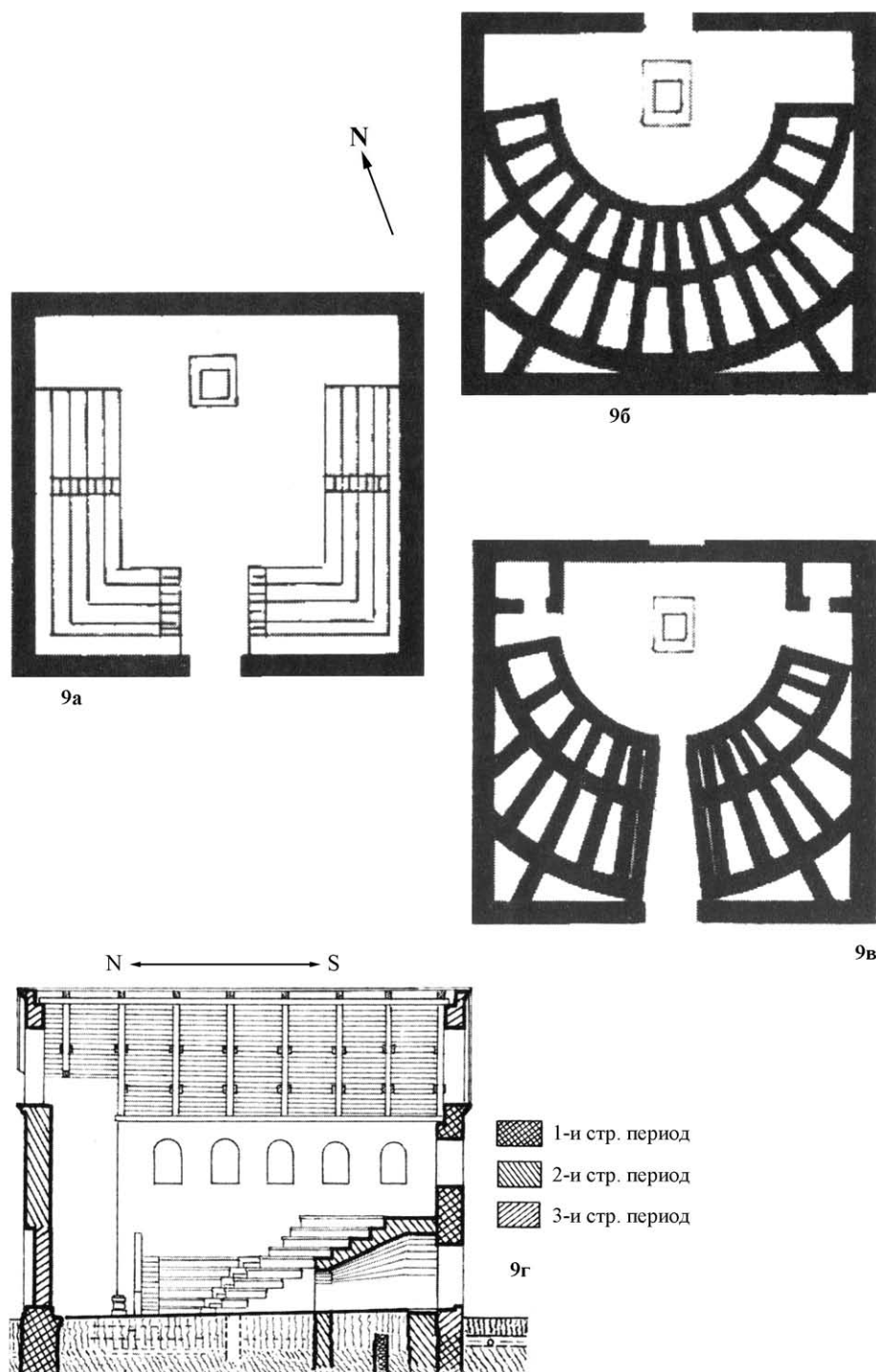
Fig. 7. View of the remains in the southeastern part of the bouleuterion (photo from the northeast; after Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 17)

Обр. 8. Детайл с останките непосредствено на североизток от южния вход на сградата
(no Ivanov, Bobchev 1964, obr. 17, table V)

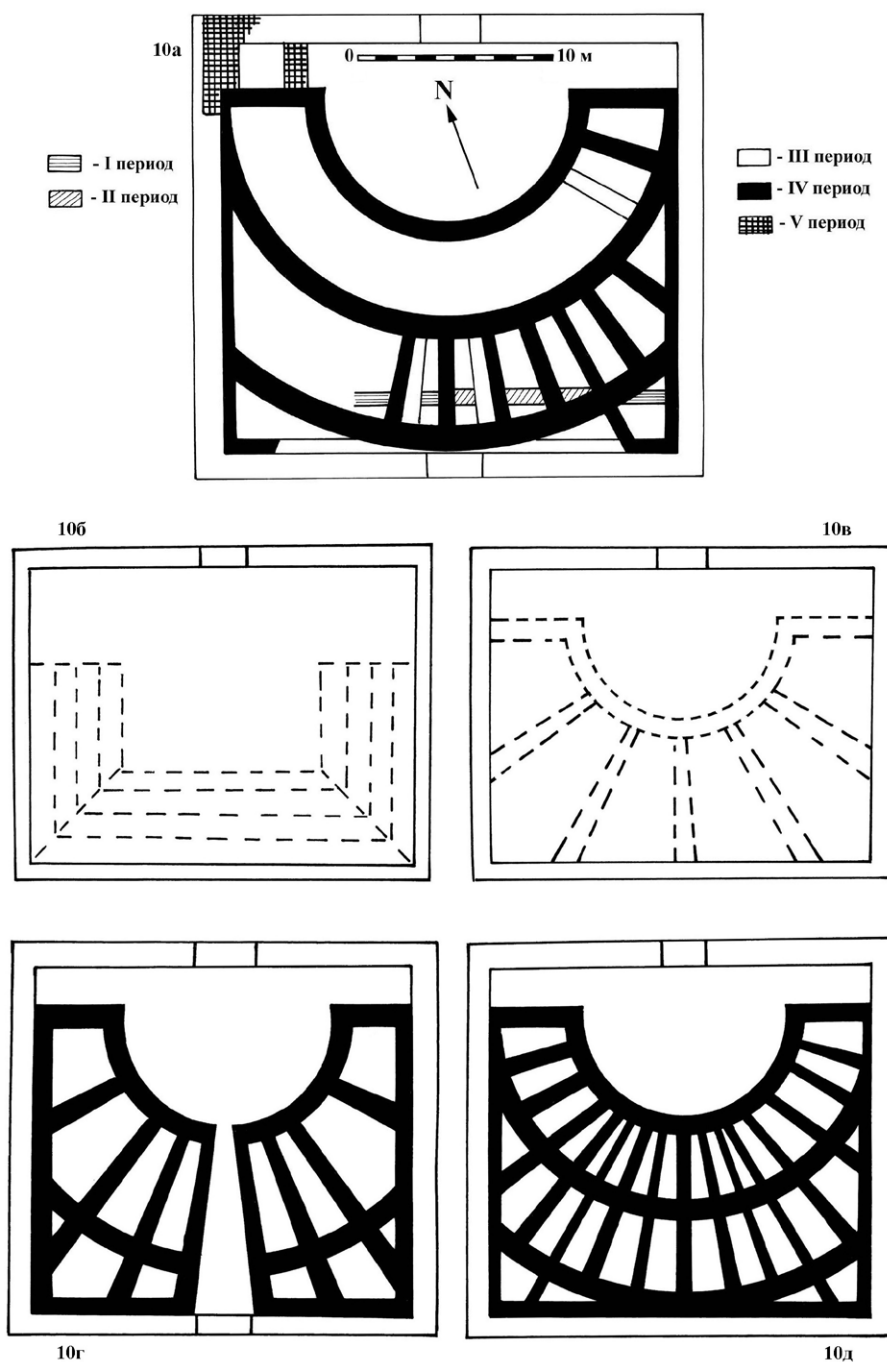
Fig. 8. Detail of the remains immediately northeast of the southern entrance to the building
(after Ivanov, Bobchev 1964, obr. 17, table V)

Булевтерионът на Serdica – за пореден (вероятно не последен) път

Обр. 9. Строителна периодизация и съответни реконструкции на булевтериона на Serdica по Ст. Бояджиев: 1. Първи строителен период, припл. 175/180 – 270/275 г. (no Boyadzhiev 2002, 136, obr. 10); 2. Втори строителен период, припл. 270/275 – 300/305 г. (no Boyadzhiev 2002, 137, obr. 13); 3. Трети строителен период, припл. 300/305 – ... (?) г. (no Boyadzhiev 2002, 138, obr. 15); 4. Разрез по оста С-Ю през третия период (no Boyadzhiev 2002, 138, obr. 16)

Fig. 9. Construction periodization and corresponding reconstructions of the boulevterion of Serdica according to St. Boyadzhiev: 1. First construction period, approx. 175/180 – 270/275 AD (after Boyadzhiev 2002, 136, obr. 10); 2. Second construction period, approx. 270/275 – 300/305 AD (after Boyadzhiev 2002, 137, obr. 13); 3. Third construction period, approx. 300/305 – ... (?) AD (after Boyadzhiev 2002, 138, obr. 15); 4. Section along the N-S axis during the third period (after Boyadzhiev 2002, 138, obr. 16)

Обр. 10. Строителна периодизация и съответни реконструкции на булевтериона на Serdica (по М. Иванов): 1. Общ план на регистрираните останки (по Ivanov 2021, 195, obr. 8); 2. Първи строителен период, припл. 130/140 – 170 г. (по Ivanov 2021, 196, obr. 9); 3. Втори строителен период, припл. 175/185 – 275/295 г. (по Ivanov 2021a, 197, obr. 10); 4. Трети строителен период, припл. 275/295 – 300/325 г. (по Ivanov 2021, 198, obr. 11); 5. Четвърти строителен период, припл. 300/325 – 400/425 г. (по Ivanov 2021, 199, obr. 12)

Fig. 10. Construction periodization and corresponding reconstructions of the boulevterion of Serdica (after M. Ivanov): 1. General plan of the registered remains (after Ivanov 2021a, 195, obr. 8); 2. First construction period, approx. 130/140 – 170 AD (after Ivanov 2021a, 196, obr. 9); 3. Second construction period, approx. 175/185 – 275/295 AD (after Ivanov 2021a, 197, obr. 10); 4. Third construction period, approx. 275/295 – 300/325 AD (after Ivanov 2021a, 198, obr. 11); 5. Fourth construction period, approx. 300/325 – 400/425 AD (after Ivanov 2021, 199, obr. 12)

такъв“ (ibid., 200). Наличните данни не са достатъчни за изясняване на новото предназначение на сградата на булевтериона след началото на V в. (ibid., 201).

Може да се отбележи, че интерес към сердикийския булевтерион са проявявали и други изследователи, наши и чужди. Този интерес обаче се свежда до фриволни, неаргументирани интерпретации (напр. Stancheva 1989, 21; 1994, 62) или до кратки анотации въз основа на първичната публикация (Venedikov 1960, 162; Hoddinott 1975, 173; Sear 2006, 424, pl. 451). Известно изключение са коментарите на J. Ch. Balty в монографията му за провинциалните курии в Римската империя (Balty 1991, 480 sqq., fig. 233 sqq.). Така например този автор допуска възможността за един по-ранен етап на сердикийския булевтерион, свързан с установената при разкопките стена „М–М“. Той изхожда от презумпцията, че външните стени на по-ранната сграда са дублирани изцяло при по-късната известна сграда на булевтериона, а въпросната „М–М“ е склонен да интерпретира като разграничителна стена между заседателната зала на север и един вестибюл от юг (ibid., 482–483). Склонен е също да отнесе появата на тази предполагаема първа сграда към управлението на имп. Марк Аврелий (161–180 г.) (ibid., 483, 484)¹.

В следващия анализ ще се спра първо на строителната периодизация, а след това и на въпросите за хронологията на сердикийския булевтерион.

Освен графично установимата разлика в дебелината на стената „М–М“, в първичната публикация няма конкретна информация в подкрепа на разграничаването на два периода в предполагаемата по-ранна сграда на булевтериона – нито за съответстваща стратиграфия и находки, нито за разлики в градежа на отделните участъци на тази стена. По-значителната дебелина на централния ѝ участък съгласно плана на табл. V на проучвателите (hic – обр. 2) може да се дължи на различни причини – например за подсигуряване срещу неустойчив терен в този участък или поради съоръжаване там на вход с масивни страници и праг. В текста и в графичната документация на проучвателите няма данни за нивото на съхраненост на разкритите останки. Евентуална отлика в степента на съхраненост на централния участък на „М–М“ би предпоставила и други възможни обяснения. Поради това смятам, че тълкуването на коментираната му дебелина като признак за по-късен строителен период на въпросната стена и на булевтериона изобщо е пресилено дори за хипотеза. Предвид отсъствието на каквито и да е данни за други строителни останки, синхронни със стената „М–М“, аналогична е преценката ми и за предполагаемата наличие на „кавеа с полуконични сводове, поддържаща седалките“ в предполагаемата по-ранна сграда (Ivanov 2021a, 192–193, 196, obr. 10; hic – обр. 10.3). Мястото на стената „М–М“ позволява да се допусне, че тя е принадлежала на ранния – преди 170 г., булевтерион на *Serdica*, но разграничаването в и чрез нея на отделни негови периоди е израз на свръхинтерпретация.

В дискусията за броя и характеристиката на строителните периоди на известната сграда на булевтериона с първостепенно значение са възгледите на изследователите относно нейни основни компоненти като входовете и останките от кавеята.

Южният вход е безспорно установен и с безспорно установено повдигане на прага му. Според проучвателите южният вход обаче не функционира през втория период на сградата, а констатираното повдигане на нивото му е в границите на първия период. Значителното повдигане на входното ниво (hic – обр. 3) едва ли е самоцелно хрумване. То предполага съществени

1 По време на работата по предходна ми статия (Dintchev 2010) няха възможност да ползвам монографията на J. Ch. Balty. Впрочем, R. Hoddinott също допуска, че появата на сердикийския булевтерион е “probably of the second century”, но от краткия му коментар не става съвсем ясно дали има предвид негова предполагаема по-ранна сграда със стената „М–М“ или известната му сграда: „This was rebuilt, it is thought in the second half of the third century, along similar lines, but either by the end of that century or early in the fourth a reconstruction included tiers of stone seats rising from a semicircular orchestra on its north side“ (Hoddinott 1975, 173).

промени както в самата сграда на булевтериона, така и в района/ квартала, в който тя се намира. Вероятно аналогично повдигане е имало и при нивото на улицата покрай южната фасада на булевтериона. Мащабът на подобни преустройства трудно би се съгласувал и синхронизирал с някаква междинна фаза в първия период на известната сграда на булевтериона, отнесен общо от проучвателите към последната четвърт на III и първата четвърт на IV в. (вж. по-горе) Налагащият се извод е, че повдигнатото ниво на южния вход е сигурен индикатор за по-късен основен строителен период на сградата.

От предходното изложение стана ясно, че повечето изследователи допускат блокирането на южния вход на обсъжданата сграда докато същата е използвана по първоначалното си предназначение: през период „Б“/ втория ѝ период според проучвателите; през втория ѝ период според Ст. Бояджиев; през четвъртия период на булевтериона/ втория период на известната му сграда според М. Иванов. В строителните периодизации на проучвателите и на М. Иванов блокирането на входа е осъществено заедно с изграждането на кавеята, в тази на Ст. Бояджиев блокирането на входа е по-късно, при изградена вече кавея, която обаче е продължила да функционира и след това. Въпреки различията в строителните периодизации и в хронологическите им проекции, общото в случая в изречените мнения е, че блокирането на южния вход е по време на използването на сградата като булевтерион, когато тя е най-масивна като градеж и вероятно с най-представителен вид. Според мен този вход не е бил блокиран докато сградата е функционирала по първоначалното си предназначение, вкл. след появата в нея на масивната кавея (Dintchev 2010, 33, bel. 15). Един от доводите за това е видът на зидарията под повдигнатия каменен праг. Тя е без спойващ разтвор – суха зидария (Ivanov, Bobchev 1964, 20), без лицево оформяне и е твърде неугледна в сравнение с каменната зидария в съседните участъци от южната стена на сградата (ibid., 19, obr. 13; hic – obr. 3). Тази повдигаща зидария е била под синхронните функционални нива – в сградата и на съседната на юг улица, и е правена за новото ниво на прага. Същевременно тя лежи директно върху основата на южната стена на сградата (hic – obr. 2–3), което предполага отсъствието на по-ранен блокиращ вход градеж. Няма строителна логика в това един блокаж, който, предвид представителния характер на сградата, задължително ще да е бил солиден и с добро лицево изпълнение, да е изцяло демонтиран и заменен в долната си част от описаната повдигаща зидария. Върху повдигнатия праг „се намериха каменни блокчета, свързани с него с хоросан“ (Ivanov, Bobchev 1964, 20, 25). Проучвателите, изхождайки от мнението си, че стените на кавеята са „запречвали“ южния вход и „не са позволявали влизането в сградата“, синхронизират въпросното зазиждане с появата на кавеята (ibid., 25). Тази презумпция обаче е в противоречие както с изложените по-горе съображения срещу включването на повдигнатото входно ниво в хронологическите рамки на първия период, така и с констатираното „твърде интересно“ съвпадение на нивата на повдигнатия праг на южния вход и на прага на западния вход на сградата, отнасящ се към период „Б“, т.е. съоръжен заедно с кавеята (ibid., 25). Споменатите „останки от зазиждане на входа“ са от неуточнен по-късен период на сградата, когато не е сигурно, че тя е използвана по първоначалното си предназначение.

Ст. Бояджиев споделя мнението на проучвателите за блокирането на южния вход на сградата през втория ѝ период, но не излага конкретни аргументи за това. Обвързва го с отварянето на нов вход в северната стена на сградата, на който ще се спра след малко. Южният вход е възстановен и отново отворен с ново, повдигнато ниво в началото на постулирания от изследователя трети период във функционирането на известната сграда на булевтериона. Проходът към вътрешността на сградата е бил осигурен „под новоизграден свод, достигащ вероятно до междинната дъговидна стена“. Той е заменил двата по-ранни според изследователя конусовидни свода в този участък. Така се обяснява появата на дублиращите радиални стени

Булевтерионът на Serdica – за пореден (вероятно не последен) път

срещу страниците на входа и negliжирането на по-ранната такава, която е в ос с входа и която „била съборена“ (Boyadzhiev 2002, 138–139, obr. 15–17; hic – обр. 9.3).

Фотодокументацията и графичната документация в първичната публикация ясно показват, че две каменни плочи непосредствено зад (навътре от) повдигнатия каменен праг на южния вход, които основателно са интерпретирани като негово „продължение“ (Ivanov, Bobchev 1964, 20), лежат върху външната дъговидна стена на кавеята (ibid., 19, 21, obr. 14, 17, tabl. II–III, V; hic – обр. 1–2, 4–5, 7). В предходната си публикация с този факт аргументирах извода, че входът в южната стена на сградата е използван и по време на функционирането на масивната кавея (Dintchev 2010, 33, bel. 15).

Заключението относно „запушването“ на южния вход в началото на „четвъртия период на булевтериона“ (на втория период на известната му сграда) М. Иванов базира на интерпретацията и периодизацията си на останките от кавеята, в частност на външната дъга и на радиалната стена между средната и външната дъга на кавеята, в оста на южния вход. Отхвърля се мнението на Ст. Бояджиев, че въпросната радиална стена е била съборена в по-късен момент, когато според последния южният вход отново е бил отворен. Като аргумент се посочват снимки в първичната публикация, на които „се вижда, че нивото на радиалния зид, разположен точно срещу входа, е по-високо от неговия праг, което затруднява нормалния достъп на хора от входа към вътрешността на сградата“ (Ivanov 2021a, 195). Отхвърля се и моето мнение от 2010 г., че външната дъга на кавеята поначало е била без суперструкция, което позволява да се допусне едновременно ѝ функциониране с този вход. Доводите са, че не е отчетено „оригиналното ниво на входа от времето на изграждане на южната стена, което се намира почти 1 m по-ниско“ и отново снимките в първичната публикация, на които „ясно се вижда, че запазеният във височина градеж на външната дъговидна стена на кавеята и на зида, намиращ се в оста на южния вход, е на нивото на горния, по-късен праг и дори малко над него“ (ibid., 195–196). Конкретни преки данни за „запушване“ на южния вход по време на изграждането и функционирането на кавеята обаче няма. Не съм съгласен и с възражението срещу мнението на Ст. Бояджиев, а отчасти и срещу моята бележка от 2010 г., за отсъствие на суперструкция на радиалната стена в оста на входа по време на използването му. Наличната документация и по-точно фотодокументация в първичната публикация не е ясно доказателство за съотношението на нивата на повдигнатия входен праг и на въпросната радиална стена (hic – обр. 5). Същевременно допускането, че тази стена във височина „е на нивото на горния по-късен праг и дори малко над него“ не я компрометира като градеж, съобразен с функционалното ниво на прохода от входа към вътрешността на сградата. Евентуалното повишаване на това ниво – със или без стъпало/а към вътрешността на сградата, не е смущаващо с оглед на функциите на самия проход. Що се отнася до твърдението, че не съм отчетел началното ниво на южния вход, то би било адекватно ако се изхожда от строителната периодизация на М. Иванов, в частност от мнението му, че известната сграда на булевтериона се появява с кавея – с т.нар. по-ранна кавея (вж. по-горе). В публикацията си от 2010 г. аз, подобно на проучвателите и Ст. Бояджиев, обаче отнасям документираните изобщо останки от кавеята към по-късния основен период във функционирането на сградата (Dintchev 2010, 33), когато е повдигнато и нивото на южния ѝ вход (обр. 11). За спорно намирам и твърдението за прекомерно повдигане на същото ниво – с „почти 1 m“², но в случая това не е от особено значение.

2 Според автора „от приложения на снимката мащаб (Ivanov, Bobchev 1964, 19, obr. 13) се вижда, че повишаването на нивото на новия праг е най-малко с 0,60 m и то, ако се предположи, че върху първоначалното ниво е бил положен същият каменен блок, което е съмнително“. С допускане, „че първоначалната сграда не е имала каменен праг, то повишаването на нивото е с почти 1,0 m“ (Ivanov 2021a, 191). Наличието на праг върху по-ранното входно ниво не е съмнително, а преизползването на първоначални прагове при повдигане на входните нива

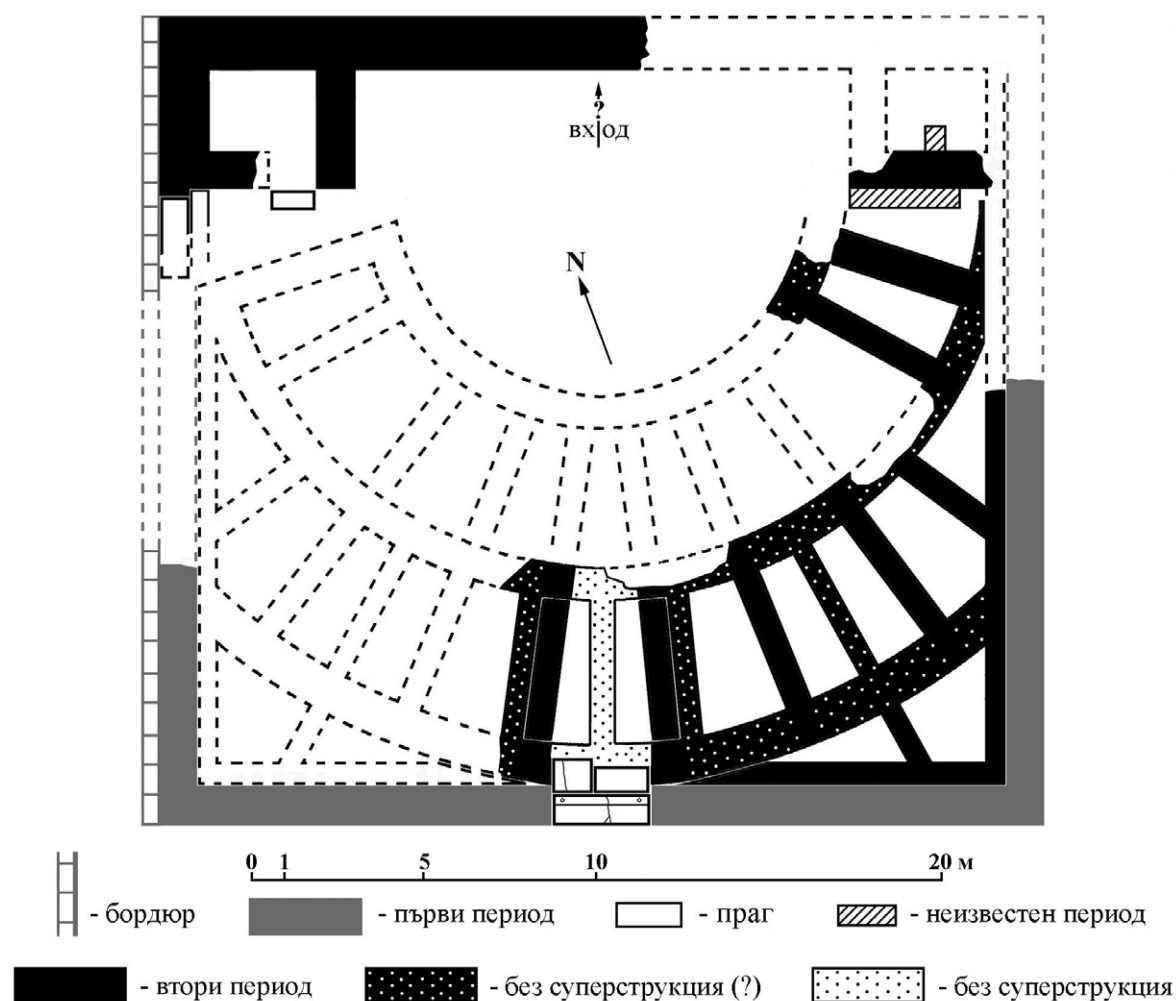
Проучвателите Т. Иванов и С. Бобчев не споменават за вход в северната стена на известната сграда на булевтериона. Такъв припознава по-късно Ст. Бояджиев поради „наличието на призматичен тухлен градеж по средата на зидария в *opus incertum*“ (Boyadzhiev 2002, 138) в един от плановете на първичната публикация (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. III; hic – обр. 1), без да е коментиран в нея. Както вече бе посочено, Ст. Бояджиев отнася предполагаемия северен вход към втория период на сградата, когато тя се сдобива и с масивната кавея (hic – обр. 9.2). Това предполага демонтаж до основи на северната стена на сградата в участъка на входа. През следващия трети според Ст. Бояджиев строителен период северният вход е блокиран (hic – обр. 9.3). М. Иванов възприема мнението на Ст. Бояджиев за северен вход и го доразвива до тезата, че това е главният вход на булевтериона, използван през всички периоди на функционирането му (hic – обр. 10). В моята предходна публикация коментирах накратко, че наличието на този вход е хипотетично и неподлежащо на хронологическо прецизиране (Dintchev 2010, 33, bel. 16). Не може да се отрече, че представянето във въпросния план на локалния тухлен градеж в северната стена на сградата е идентично с това на страниците на безспорния ѝ южен вход (hic – обр. 1). Местонамирането на този тухлен градеж би го определило като западна страница на предполагаемия северен вход. Не отхвърлям напълно възможността за подобен вход, но запазвам също така и съмненията си в неговото наличие. Предвид отсъствието на информация за степента на съхраненост на останките от северната стена, не е изключено този тухлен градеж например да индикира най-добре запазената ѝ част, достигаща до тухлен пояс на смесената ѝ зидария. Графичната му прилика със страниците на южния вход може да се обясни с условното изчертаване на детайли на коментирания план³. По принцип разпознаването на тухлена страница на вход не е особен проблем и за студент по класическа археология или архитектура. Обстоятелството, че Т. Иванов, който е специализирал класическа археология, и С. Бобчев, комуто дължим основната информация за архитектурата на *Serdica*, добита между двете световни войни, не виждат в този тухлен градеж входна страница е, струва ми се, достатъчно основание за съмнение (обр. 11) в по-късната му входна интерпретация.

Регистрираният западен вход не е центриран в съответната стена на сградата, а е изместен на север (hic – обр. 1), „там, гдето са свършвали редовете“ на седалките върху кавеята. Поради това проучвателите заключават, че този вход „не е принадлежал към първия строителен период на правоъгълната сграда“ (Ivanov, Bobchev 1964, 25). Частично запазената северна страница на входа е зидана „само от червени тухли“ и застъпва монолитния му прагов блок. Тя е в конструктивна връзка с правоъгълното помещение в северозападния ъгъл на сградата и се явява като пиластър към външния югозападен ъгъл на същото. Южната страница на входа не е запазена. Широчината му е била поне 1,95 m (ibid., 25, tabl. VI). За Ст. Бояджиев наличието на този вход през втория, а и през третия период според неговата периодизация „е неприемливо“ (Boyadzhiev 2002, 137; hic – обр. 9.2–3), но доводите му не са коректни⁴. М. Иванов не

е обичайна практика. Що се отнася до коригирането на проучвателите относно повдигането на входното ниво въз основа на споменатата снимка в тяхната публикация – от „0,4 m“ (Ivanov, Bobchev 1964, 20) на „най-малко с 0,60 m“ (Ivanov 2021a, 191), то измерването по наличния на снимката мащаб би следвало да не е от долната му точка, а от нивото на банката на стената (hic – обр. 3).

3 Наличието на условност в представянето на детайли в този общ план на сградата (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. III; hic – обр. 1) се установява например при сравнението му с по-едромашабното и по-точно изчертаване на южната ѝ част (ibid., tabl. V; hic – обр. 2) относно вида на радиални стени между външната и средната дъга на кавеята, особено на тези, които са на изток от южния вход.

4 Авторът коментира „южната страница“ на този вход (Boyadzhiev 2002, 137), но проучвателите ясно са посочили, че тя не е запазена (Ivanov, Bobchev 1964, 25). Авторът поставя под въпрос информацията на проучвателите за запазените останки от северната страница на входа, тъй като тя не можела да се установи „върху снимката под образ 15“ (Boyadzhiev 2002, 137). На въпросната снимка (Ivanov, Bobchev 1964, 20, obr. 15) всъщност не личи почти нищо поради лошото ѝ качество.

Обр. 11. План на булевтериона на Serdica (върху основата на Ivanov, Bobchev 1964, tabl. II, III, V, VI)
Fig. 11. Plan of the bouleterion of Serdica (based on Ivanov, Bobchev 1964, tabl. II, III, V, VI)

коментира, а само отбелязва, че през четвъртия период по неговата периодизация „наличието на входи от запад и изток е възможно, но затова няма достатъчно данни“ (Ivanov 2021a, 200; hic – обр. 10.1, 4–5). Същевременно допуска, че „оформянето на необичайно за булевтерион помещение“ в северозападния ъгъл, което е в конструктивна синхронност със западния вход, може да се отнесе към последния, петия според него период, когато известната сграда на булевтериона „вероятно... е използвана за други цели“ (ibid., 201). Както в предходната си публикация (Dintchev 2010, 33, bel. 16), така и сега смятам, че текстът и графичната документация на проучвателите (Ivanov, Bobchev 1964, 25, tabl. VI) доказват наличието на западния вход. Не виждам основания и за коригирането им относно отварянето на този вход през втория основен период на известната сграда на булевтериона. Предположението им за аналогичен вход в северния участък на източната стена на сградата не е лишено от логика, но е недоказуемо предвид останките, отразени за този сектор в един от техните планове (ibid., tabl. III; hic – обр. 1, 11). Интересен тук е градеж с легенда „квадрова зидария, стилобат или праг“, ситуиран надлъжно пред южната стена на вероятното помещение в североизточния ъгъл на сградата. Въпросният градеж е представен графично в конструктивна връзка с вътрешната дъга на каветея (ibid., tabl. III; hic – обр. 1), но не е коментиран в текста. Не е изключено да е от първия период на известната сграда на булевтериона, но хронологическото му определяне не може да

се прецизира (обр. 11).

Останките от масивната кавея са запазени частично, предимно в югоизточната част на сградата (обр. 1–2). Налага се да повторя, че проучвателите отнасят изграждането на кавеята и на вътрешното удебеляване на стените на сградата към втория ѝ основен период/ период „Б“. Относно появата на радиалните стени на фуга до други такива между външната и средната дъга на кавеята, срещу страниците на южния вход, те приемат, че е станала „по всяка вероятност още по време на строежа на амфитеатралната сграда ІВ, като по този начин своевременно е бил подобрен планът“ на сградата (Ivanov, Bobchev 1964, 23). Запазените останки от дъговидните и радиалните стени са надлежно описани като размери и взаимни отстояния. Констатирано е „последователно редуване на напречни стени с две различни ширини“ както между външната и средната, така и между средната и вътрешната дъга на кавеята (ibid., 21 sqq.). Ст. Бояджиев споделя мнението на проучвателите за появата на масивната кавея в началото на втория период на известната сграда на булевтериона (Boyadzhiev 2002, 137, obr. 13; hic – обр. 9.2). По-горе също бе посочено, че според този изследовател, дублиращите радиални стени на фуга срещу страниците на южния вход се появяват в по-късен период, успоредно със „събарянето“ на радиалната стена между тях, която е в оста на входа (hic – обр. 9.3). Това хипотетично периодизиране обаче не може да се подкрепи с конкретни данни.

За разлика от общото мнение в по-ранните изследвания, М. Иванов приема, както бе изтъкнато, че известната сграда на булевтериона има зидана кавея още при появата си. Изходен аргумент е тълкуването му на снимка в първичната публикация (Ivanov, Bobchev 1964, 21, obr. 17) в смисъл, че външната зидана дъга на кавеята „разрушава стената с дебелина 0,80 m, долепена от вътрешната страна на южната стена на сградата, което означава, че въпросната стена е по-ранна от изградената впоследствие дъговидна стена на кавеята“ (Ivanov 2021a, 194). Той приема, „че споменатият зид по вътрешното лице на южната стена на булевтериона“ и радиалните стени с по-значителната дебелина (0,80 m) между дъгите на установената кавея, вкл. двете радиални стени, които са на фуга до други такива срещу страниците на южния вход, „са части от конструкцията на по-ранна кавея“, т.е. на предполагаемата кавея от третия според него период или от първия период на известната сграда на булевтериона (ibid., 196–197). На реконструирания план за този период кавеята е представена с две дъговидни стени, като външната от тях определено не съвпада с установените при разкопките (ibid., 198, obr. 11; hic – обр. 10.4). Това не е коментирано в текста. Като аргумент за разграничаването на два периода в кавеята авторът изтъква и обстоятелството, че „радиалните стени на сердикийския булевтерион са изградени на необичайно близки отстояния една от друга“ в сравнение например с „булевтерионите (одеони) на Никополис ад Иструм и Филипопол“ или с други сердикийски сгради, притежаващи сходна конструкция (ibid., 194–195).

Друг „прочит“ на снимката със ситуацията на останките от външната дъга на кавеята и от удебеляващия южната стена градеж в участъка на входа (hic – обр. 7–8) е, че те са на строителна фуга, като дублиращата/удебеляващата южна стена на сградата тук постепенно се стеснява и прекъсва при входа поради съобразяването ѝ с външната дъга на кавеята. Мисля, че отсъствието на съответен коментар от страна на проучвателите, както и приложените планове (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. II–III; hic – обр. 1–2, 5) са в полза именно на този „прочит“. Не е редно да подценяваме познанията на Т. Иванов и С. Бобчев за античното строителство, съмнявайки се в способността им да разграничат градеж на фуга от частично разрушаване на по-ранна стена от по-късна. Не съм съгласен и с доводите за по-ранната датировка на радиалните стени на фуга (условно „вторите“) с дебелина по 0,80 m срещу страниците на южния вход на сградата. Припомням, че те са надлъжно опрени до други радиални стени (условно „първите“) с дебелина по 0,65 m, чиито останки са в конструктивна връзка с тези от дъгите на кавеята

Булевтерионът на Serdica – за пореден (вероятно не последен) път

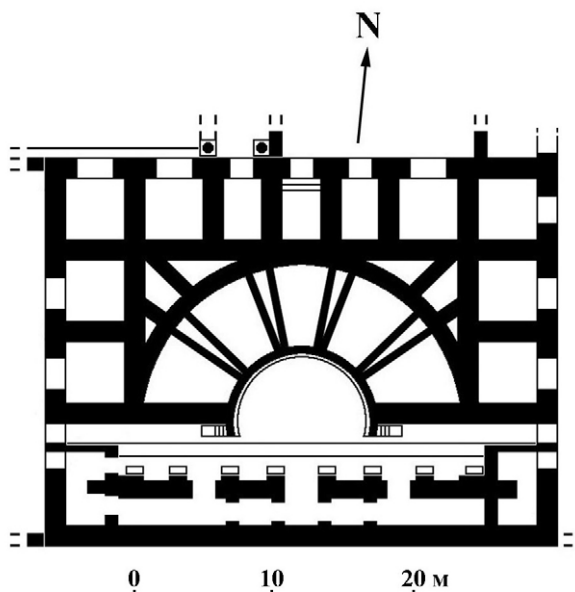
(Ivanov, Bobchev 1964, tabl. V; hic – обр. 1–2, 5). Нищо в наличната текстова, снимкова и графична информация не показва вторите да са нарушени при изграждането на първите. Самият факт на констатацията на Т. Иванов и С. Бобчев, че вторите са „на fuga“ спрямо първите (констатация, впрочем, възприета и от М. Иванов), е указание за технологична и хронологическа последователност, при която по-ранни са първите. Проучвателите са регистрирали известни разлики в градежа при двата разграничени от тях строителни периода на сградата – например във вида и формата на използваните тухли (Ivanov, Bobchev 1964, 19, 21). Тези разлики обаче не се отнасят до сравнението между коментираните радиални стени. Идентичният вид и градеж на първите и вторите според налична снимка (ibid., 23, obr. 21; hic – обр. 6) е в подкрепа на мнението, че съоръжаването и на вторите „е станало още по време на строежа на амфитеатралната сграда I Б“ (ibid., 23).

Коментарът за графично представената външна дъговидна стена на „по-ранната кавеа“ (Ivanov 2021a, 198, obr. 11; hic – обр. 10.4) е излишен. При положение, че цялата площ на сградата е разкопана „на голяма дълбочина... до здрава почва“ (Ivanov, Bobchev 1964, 15) и никакви останки от подобна стена не са установени, предположението за такава е отвъд границите на допустимото. Ако се изхожда от логиката на хипотезата за два строителни периода на кавеята, то тези периоди би следвало да се проявят и в установените ѝ дъговидни стени – външната и/или средната.

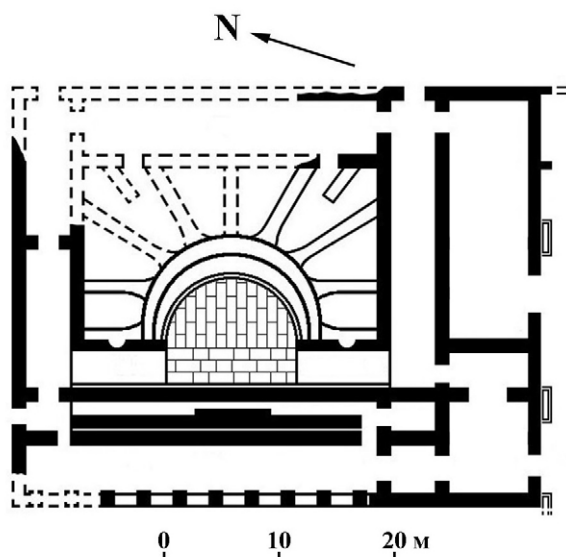
Бележката на М. Иванов за необичайно близките отстояния на радиалните стени в кавеята на сердикийския булевтерион заслужава внимание и следва да се отчете, че изследователите преди него не са коментирали този факт. Не е изключение в това отношение и моята предходна публикация. Приема се, че необходимостта от повече места е наложила преизграждане на кавеята с по-голям наклон, като „при новата конструкция по-ранните дъговидни стени да бъдат заменени с нови, по-масивни такива“. Твърди се също, че „радиалните стени, които съответствали на новия архитектурен план, били преизползвани, а останалите – елиминирани от новия градеж“ (Ivanov 2021a, 200). С тази постановка авторът онагледява представата си за строителната периодизация, но всъщност не обяснява необичайно близките отстояния на радиалните стени, макар в случая този въпрос да е съотнесим само за втората според него кавея. Същевременно не става ясно дали представеният план за съответния според автора строителен период (ibid., 199, obr. 12; hic – обр. 10.5) включва или изключва „елиминираните от новия градеж“ радиални стени.

Ситуацията с близките отстояния на радиалните стени и мнението ми в подкрепа на това, че установените останки са от една кавея (обр. 11), е повод за разсъждения относно обемната ѝ реконструкция.

С оглед на архитектурната си характеристика обсъжданата сердикийска сграда принадлежи към покритите театроподобни сгради, използвани за заседанията на градските съвети (*bouleuteria*) или за камерни театрални и музикални представления (*odea*), или комбинирано, т.е. със съчетаване на посочените административни и културни функции. Наред с общите елементи, определящи груповата им специфика, известните покрити театроподобни сгради притежават и ред индивидуални особености по отношение на план и конструкции (вж. напр. Izenour 1990, 69 sqq.; Gros 1996, 308 sqq.; Sear 2006, 38 sqq., 119 sqq., разгледаните там примери и цит. изследвания). Достатъчни за илюстрация в този аспект са останалите „домашни“ примери за подобни антични сгради – булевтерионите/одеоните от *Nicopolis ad Istrum* и *Philippopolis*. В случая интересът е към носещите конструкции на техните кавей. Тази на булевтериона/одеона до югозападния ъгъл на централния градски площад на *Nicopolis ad Istrum* включва четири двойки радиални стени, които заедно с масивните стени на коридорите пред сцената са носили във височина 5 полуконични свода (напр. Ivanov, Ivanov 1994, 107; Dintchev

Обр. 12. Булевтерионът/ одеонът на Nicopolis ad Istrum (no Dintchev 2009, 72, obr. 2)
Fig. 12. The bouleuterion/odeon of Nicopolis ad Istrum (after Dintchev 2009, 72, obr. 2)

Обр. 13. Булевтерионът/ одеонът на Philippopolis (no Dintchev 2009, 66, obr. 1)
Fig. 13. The bouleuterion/odeon of Philippopolis (after Dintchev 2009, 66, obr. 1)

2009, 72, obr. 2; hic – обр. 12). За отбелязване е, че радиалните стени във всяка една от тези двойки се съединяват в посока към орхестрата и се разделчават към външната дъга на кавеята. Те не носят един общ свод, а са опорни поотделно за съседни сводове. Останките на булевтериона/одеона в северозападния ъгъл на комплекса на централния площад на *Philippopolis* са частично разкрити и реставрирани, но все още не са публикувани. Въз основа на известния им план (напр. Martinova-Kyutova 2006, 276, obr. 1; Dintchev 2009, 66, obr. 1; hic – обр. 13) и на визуалните впечатления от тяхната реставрация може да се допусне, че носещата конструкция на кавеята включва седем масивни радиални стени, които заедно със стените на коридорите пред сцената са носили във височина 8 полуконични свода. Тук всяка от радиалните стени е опорна за два съседни свода. Особеност на тази сграда изглежда е отсъствието при кавеята ѝ на външна дъговидна стена.

Какво показва сравнението на кавеята на сердикийската сграда с представените по-горе? Макар и с малки отстояния помежду си, радиалните стени в сердикийския булевтерион опре-

делено се различават по разположение и конкретни функции от радиалните двойки в сградата в *Nicopolis ad Istrum*. Разположението на радиалните стени в сердикийската сграда предполага, подобно на тези на сградата в *Philippopolis*, всяка от тях да е обща опора за два съседни свода, но необичайното в тази иначе стандартна конструкция са наистина твърде близките отстояния между тях и различните им, последователно редуващи се дебелини в централната част на кавеята⁵. Две са възможните обяснения за тази ситуация. Според първото строителите са се подсигурили с по-голям брой радиални стени, респ. – с повече носещи сводове, поради неустойчивия според преценката им терен или просто поради липса на достатъчен опит в изграждането на подобни сгради. В случая наличието на различни дебелини на радиалните стени може да се впише в хипотезата на проучвателите за „своевременно подобряване“, т.е. за промяна в плана на сградата „още по време на строежа“ ѝ (Ivanov, Bobchev 1964, 23). В известен смисъл тази хипотеза предполага два етапа в изпълнението на кавеята, но на проектна фаза и в хода на нейната строителна реализация, а не като два отделни, отдалечени във времето строителни периода. Другата възможност е да се допусне, че стените с по-малката дебелина – средно по 0,65 m, поначало не са били замислени като части от полуконичните сводове (обр. 11). Предназначението им е било да осигурят здрава и стабилна основа за масивната кавея. Върху тях може да са се издигали отделни подпори, поддържащи сводовете или включени по друг начин в носещата конструкция, но тези стени поначало са били предвидени в субструкция или във вид на стилобати. И без тях, с отчет само за радиалните стени с по-голяма дебелина – по 0,80 m, броят на полуконичните сводове между външната и средната дъга на кавеята ще е поне 7 (обр. 1–2, 11), т.е. напълно достатъчен с оглед размерите на сградата. Идеята за радиални стени без (цялостна) суперструкция не е толкова странна предвид обичайния изглед на дъговидните стени на кавейте на театрите и театроподобните сгради – с редици от арки както в хоризонтал, така и във вертикал. В случая вписването на кавеята в кубичния външен обем на булевтериона е допълнителен довод за това, че дъгите на кавеята са били предимно без суперструкция – солидни основи за носещата ѝ конструкция. Със сигурност например външната дъга е била само в субструкция в участъка на южния вход на сградата (Dintchev 2010, 33, bel. 15; hic – обр. 1–2, 5, 7, 11). Същевременно наличието на три дъговидни стени в конструкцията на кавеята, вместо по-прилягащите за размерите ѝ две подобни стени (срв. напр. с булевтериона/одеона на *Nicopolis ad Istrum* – hic обр. 12), също би могло да се изтъква като признак за известна несигурност и опасения на местните строители.

В заключение мога да обобщя, че се придържам към мнението на проучвателите за два основни строителни периода на известната сграда на сердикийския булевтерион. Хипотезата на Ст. Бояджиев за наличието в нея през първия ѝ период на тристранна, П-образна дървена конструкция с пейки (hic – обр. 9.1) е резонна. Подобна конструкция впрочем може да се допусне и за предполагаемата по-ранна сграда на булевтериона – тази със „зида М–М“ (за първия период на булевтериона, според М. Иванов; hic – обр. 10.2). В изпълнение с траен строителен материал, но с идентичен вид са например седалищните конструкции на булевтерионите в *Heraclea ad Latmum* (Karikiri, Турция; Sear 2006, 337–338, pl. 333), *Notium* (Plaj, Турция; ibid., 345, fig. 345), *Priene* (Güllübançe, Турция; ibid., 350, pl. 355), *Sagalassus* (Ağlasun, Турция; ibid., 375, pl. 398). Съгласен съм с Т. Иванов и С. Бобчев, които отнасят всички установени останки от кавеята към втория основен период на известната сграда, вкл. с мнението им за „подобряване“, т.е. за промени в съответния проект в хода на изпълнението му предвид ситуа-

5 Изхождайки от планове на сградата в първичната публикация (Ivanov, Bobchev 1964, tabl. III, V), може да се допусне, че двете радиални стени в източния край на пространството между средната и външната дъга на кавеята са с еднаква дебелина – по 0,80 m (hic – обр. 1–2).

цията с радиалните стени в сектора на южния вход. Не е изключено израз на тези промени да е и големият брой на радиалните стени изобщо, както и различните им дебелини. За разлика от проучвателите, смятам, че значителното повдигане на нивото на южния вход на сградата е осъществено в началото на втория строителен период, а също, че този вход функционира и през този период. Конкретни аргументи срещу твърдението им за „запречването“ на входа във връзка с изграждането на кавеята изложих по-горе. За това си твърдение те се позовават и на известните им паралели: „в нито една сграда с амфитеатрален план от античната епоха не е известно влизане отзад по средата и то под стъпалата“ (Ivanov, Bobchev 1964, 25); „влизането в театрите и одеоните е ставало отстрани или пред сцената“ (ibid., 26). В изминалите десетилетия след подготовката и обнародването на дискутираната публикация броят на известните антични театри и театроподобни сгради е увеличен многократно, като сравнението им води до споменатия извод за разнообразие по отношение на планове и конструкции. Примери за входи в стени, срещуположни на сцените, предоставят вече голям брой представители на тези сгради от цялата територия на Империята⁶. С подобен вход или дори входи впрочем е и булевтерионът/одеонът в *Nicopolis ad Istrum* – в случая в северната му стена (Dintchev 2009, 72–73, obr. 2; Vladkova 2021, 401, 409, obr. 387; hic – obr. 12). Сердикийският булевтерион е имал и друг вход или входи. Сигурно установен за втория основен период на известната му сграда е този в северния участък на западната стена. Запазвам резерви по отношение на предположения от Ст. Бояджиев и М. Иванов вход в средата на северната му стена (обр. 11). Конструктивната връзка на западния вход (на северната му страница) с дебелостенното помещение в северозападния ъгъл на сградата доказва принадлежността му към втория ѝ основен период. Интерпретацията на това и на предполагаемото подобно помещение в несъхранения североизточен ъгъл на сградата трудно може да се прецизира. Мнението, че това са „хранилища на градския архив“ (Boyadzhiev 2002, 138–139) е хипотеза без аргументи. По-рано изказаното предположение, че това са стълбищни клетки от първия период на известната сграда на булевтериона (Balty 1991, 482), категорично не съответства на наличната археологическа

6 Например театрите на/в *Antium* (Anzio, Италия; Sear 2006, 119–120, pl. 3), *Misenium* (Miseno, Италия; ibid., 126, pl. 15), *Ostia* (Ostia Antica, Италия; ibid., 129, pl. 19), този на *Marcellus* в Рим (ibid., 135–136, pl. 26; вж. и Gros 1996, 282 sqq., fig. 329 sqq.), на/в *Grumentum* (Grumento Nova, Италия; Sear 2006, 146, pl. 41), *Saepinum* (Sepino, Италия; ibid., 153–154, pl. 54; вж. и Gros 1996, 286, fig. 336), *Libarna* (Serravalle Scrivia, Италия; Sear 2006, 174, pl. 85; вж. и Gros 1996, 289, fig. 341), *Pola* (Pula, Хърватска; Sear 2006, 179, pl. 94), *Verulamium* (St Albans, Великобритания; ibid., 197, pl. 123), *Augusta Raurica* (August, Швейцария; ibid., 215–216, pl. 154; вж. и Gros 1996, 293, fig. 348), *Arienes* (Loir-et-Cher, Франция; Sear 2006, 223, pl. 167), *Gisacum* (Le Vieil-Evreux, Франция; ibid., 231–232, pl. 184; вж. и Gros 1996, 296–297, fig. 354), *Mediolanum Aulercorum* (Evreux, Франция; Sear 2006, 239, pl. 196), *Caesaraugusta* (Zaragoza, Испания; ibid., 266–267, pl. 234), *Bulla Regia* (Hammam Daradji, Тунис; ibid., 276–277, pl. 249), *Madaurus* (Madaurush, Алжир; ibid., 282–283, pl. 256), *Balagrae* (El Beida, Либия; ibid., 291, pl. 263), *Gadara* (Umm Qais, Йордания; ibid., 310, pl. 292), *Anemurium* (Eski Anamur, Турция; ibid., 360, pl. 370), *Limyra* (Dernek, Турция; ibid., 369, pl. 388), *Selge* (Zerk, Турция; ibid., 376, pl. 400), *Side* (Eski Antalya, Турция; ibid., 377, pl. 401), *Termessus* (Güllük, Турция; ibid., 379, pl. 403), *Dodona* (Dodoni, Гърция; ibid., 411–412, pl. 433), *Nicopolis* (Preveza, Гърция; ibid., 413, pl. 434), както и покритите театроподобни сгради (одеони и/или булевтериони, и др.) в *Pausilypum* (Posillipo, Италия; ibid., 130, pl. 21), *Pompeii* (Pompei, Италия; ibid., 132, pl. 23; вж. и Gros 1996, 309–310, fig. 366), *Augusta Praetoria* (Aosta, Италия; Sear 2006, 182–183, pl. 98; вж. и Izenour 1990, 72–74, fig. 3 sqq.), *Iaitas* (Monte Iato, Италия – Сицилия; Sear 2006, 188–189, pl. 109), *Lugdunum* (Lyon, Франция; ibid., 236–237, pl. 191; вж. и Gros 1996, 312, fig. 368), *Carthago* (Carthage, Тунис; Sear 2006, 278–279, pl. 252), *Cyrene* (Shahat, Либия; ibid., 292, pl. 265), *Gortyn* (Kainourgiou, Гърция – Крит; ibid., 296, pl. 273; вж. и Gros 1996, 313, fig. 369), *Pella* (Khirbet Fahil, Йордания; Sear 2006, 313, pl. 297), *Cibyra Maior* (Horzum, Турция; ibid., 332, pl. 325), *Heraclea ad Latum* (Kapikiri, Турция; ibid., 337–338, pl. 333), *Miletus* (Balat, Турция; ibid., 344, pl. 343), *Pergamum* (Güselçamlı, Турция; ibid., 347, pl. 350), *Priene* (Güllübançe, Турция; ibid., 350, pl. 355), *Anemurium* (Eski Anamur, Турция; ibid., 360, pl. 371), *Ariassus* (Yürükbademlisi, Турция; ibid., 364–365, pl. 380), *Termessus* (Güllük, Турция; ibid., 379, pl. 404), одеонът на *Agrippa* в Атина (ibid., 390, pl. 417; вж. още Izenour 1990, 75–77, fig. 6 sqq.; Gros 1996, 310–311, fig. 367;), в *Epidaurus* (Epidaurous, Гърция; Sear 2006, 397–398, pl. 424), *Nicopolis* (Preveza, Гърция; ibid., 413–414, pl. 435), *Dium* (Malathriá, Гърция – Лесбос; ibid., 416, pl. 441).

Булевтерионът на *Serdica* – за пореден (вероятно не последен) път

информация⁷. Формална аналогия предоставят някои антични театри, където сходни по план, размери и местоположение помещения се интерпретират като *choregia* – съблекални и складове за реквизит (вж. напр. Sear 2006, 9), но в случая подобни функции са малко вероятни.

Като увод към дискусията за хронологията на сердикийския булевтерион ще припомним, че публикацията на Т. Иванов и С. Бобчев не съдържа конкретна археологическа информация за датировката на известната му сграда. В хронологическите им разсъждения с приоритет е датирането на втория ѝ период към „времето на Диоклетиан или Константин Велики“, като следствие от избора на *Serdica* за столица на новоучредената провинция *Dacia mediterranea*. Интересно е заключението им относно датировката на първия ѝ период: „в такъв случай (има се предвид датирането на втория период – бел. В.Д.) построяването на първоначалната сграда трябва да се отнесе по-рано – най-късно третата четвърт на III в., след готските нашествия при Клавдий Готски“ (Ivanov, Bobchev 1964, 27). По-нататък, позовавайки се на градежа в *opus mixtum* с 3-редов тухлен пояс, те отнасят както началното изграждане, така и преустройствата в сградата „след готските нашествия в средата на III в., може би към самия край на III в. и началото на IV в.“ (ibid., 53), т.е. в рамките на не повече от половин век.

Изтъкването на градежа като датиращ фактор е следствие от специалния интерес на един от проучвателите към характеристиката и хронологията на античните смесени зидарии. Без да навлизам в дискусията, породена от неговите общи публикации (Bobchev 1952; 1961), ще потвърдя мнението си, че увеличаването на броя на редовете в тухлените пояси в по-късните смесени зидарии е реална тенденция, която обаче не може да се вкара в общоприложима, шаблонизирана схема с фиксирани хронологически стойности (Dintchev 2010, 34–35). Следва да се отбележи, че такива важни епиграфски свидетелства за историята на *Serdica* като официалните надписи от 176–180 г. за изграждането на първата градска крепост (Stancheva 1972, 51–54; 1975, 30–36; Mihailov 1976, 21–24) са открити след обнародването на публикацията на Т. Иванов и С. Бобчев и, естествено, не са отчетени в историческата аргументация на техните хронологически изводи. Следва също да се отбележи, че в по-късни свои публикации те не датират изрично първия период на известната сграда на булевтериона, т.е. не повтарят първоначалната си датировка (напр. Ivanov 1974, 42), или вече са склонни да я ревизират – „през II–III в.“ (Bobchev 1989, 47).

Ст. Бояджиев аргументира извода си, че известният сердикийски „булевтерион ще да е бил изграден най-късно от Марк Аврелий“ с датировката на съседната сграда от изток – „времето на Северите“, и с довода, че тя би следвало да е изградена по-късно от и съобразена с булевтериона (Boyadzhiev 2002, 137). Авторът явно не е обърнал внимание на материалите от пласта, предшестваш известната сграда на булевтериона, сред които има и монета на император Марк Аврелий (Ivanov, Bobchev 1964, 16). Следователно появата на тази сграда би могла да е най-рано в последните години от управлението на този император. За извода, че начало на втория ѝ основен период е при управлението на император Аврелиан (270–275 г.), водещи са историческите съображения – „да обслужва разширената администрация на новата провинция Вътрешна Дакия“ (Boyadzhiev 2002, 137).

Споменато бе, че за М. Иванов началото на третия период на булевтериона, т.е. на първия период на известната му сграда е в „последната четвърт и дори... края на III в.“ Ще цити-

7 Това предположение е в основата на фриволната хипотеза на цитирания автор за наличие на кавея и през първия период на известната сграда на булевтериона, но разположена в северната ѝ част, с експозиция на юг (Balty 1991, 482). Тези разсъждения са в противоречие с информацията от археологическите проучвания както по отношение на хронологията на въпросните помещения в северните ъгли на сградата и на принадлежността им към по-късен етап на нейната строителна периодизация, така и с оглед на пълното отсъствие на данни за по-ранна кавея с посочените по-горе местоположение и експозиция.

рам аргументацията му: „Градежът на булевтериона намира много точен паралел в градежа на амфитеатъра на Сердика, чието изграждане се отнася към края на III в. Тухлената зидария при южния вход и по ъглите на сградата е идентична на градежа на арената на амфитеатъра, както и на тухления градеж от първия период на предполагаемата епископска базилика на Сердика, отнесен към началото на IV век. Наличието на счукана строителна керамика в хоросановия разтвор също е индикация за по-късна дата“ (Ivanov 2021a, 193–194). Началото на четвъртия според автора т.е. на втория период на известната сграда се отнася към „началото на IV век в унисон с мнението на Т. Иванов и арх. С. Бобчев“ (ibid., 199). Краят му, респ. – началото на следващия период, когато сградата вече не функционира по първоначалното си предназначение, се поставя в края IV – началото на V в. (ibid., 200–201). По този повод авторът полемизира с някои по-ранни „виждания“, вкл. с мнението в предходната ми публикация, „че булевтерионът не е функционирал много дълго“ след изграждането на масивната кафея (Dintchev 2010, 34). Това мнение се оспорва в смисъл, „че булевтерионът вероятно е функционирал като такъв в течение на достатъчно дълъг период от време поне до края на IV в.“ (Ivanov 2021a, 201)

Смятам, че появата на известната сграда на булевтериона не може да се прецизира хронологически въз основа на строителната техника и на използваните строителни материали. Използването на изцяло тухлена зидария в страниците на входове и в ъглите на по-сOLIDните сгради е обичайна строителна практика през римската епоха и Късната античност. Тухлените зидарии са с хомогенен изглед, като разликата между два конкретни примера на прилагането им или тяхната идентичност може да се потвърди или отхвърли въз основа на вида и формата на тухлите, на дебелината и изпълнението на фугите между тях, на състава и здравината на свързващия ги хоросан. С оглед на съответните данни, публикацията на Т. Иванов и С. Бобчев е сравнително прецизна (Ivanov, Bobchev 1964, 18–19), за разлика от публикациите за посочените паралели – за амфитеатъра (напр. Velichkov 2014, 251 sqq.) и за „предполагаемата епископска базилика“ (Ivanov 2014, 238–240; 2016, 395–396). Прилагането, добавянето на счукана строителна керамика в хоросана е установено и в по-ранни сгради на *Serdica* – например в смесената зидария с двуредов тухлен пояс на стените на огромната сграда, чиито останки са под днешния пл. „Св. Неделя“ (Stancheva 1997, 9) – т.нар. преториум или всъщност терми от т.нар. императорски тип, издигнати вероятно във втората третина на II в. (вж. напр. Dintchev 2011, 101–113, obr. 1–10) Същевременно за началния градеж от края на III – началото на IV в. на посочения по-горе като паралел амфитеатър нееднократно е изтъквано от проучвателя му, че е с „бял хоросан“, без данни за примеси от счукана керамика (Velichkov 2007, 256; 2010, 354; 2011, 311–312; 2014, 254, 256). Що се отнася до мнението ми, че булевтерионът не е функционирал много дълго след началото на втория период на известната му сграда, то е изказано с оглед на горната хронологическа граница на Късна античност в началото на VII в. В края на съответната статия става ясно, че допускам функционирането му до края на IV в., а дори и до по-късно: „средата на V в. ... е крайната хронологическа граница и за функционирането на местния централен площаден комплекс“ (Dintchev 2010, 37), чийто основен компонент е именно булевтерионът. Друг е въпросът доколко адекватен властови и административен орган е бил старият градски съвет, чието седалище е местният булевтерион, в бързо променящата се политическа и социално-икономическа обстановка в края на IV – първата половина на V в. Последните законодателни актове, визиращи старите градски съвети в диоцезите *Thracia* и *Dacia*, на които се позовава и М. Иванов (Ivanov 2021a, 201), са от края на IV – началото на V в. (Cod. Theod., XII, 1/96, /124, /177 – по LIBI 1958, 275–277). Те са твърде показателни. Целят попълването на местните градски съвети и вменяват на оредяващото куриално съсловие изпълнение на определени повинности, т.е. тези актове са безспорни свидетелства за кризисното

Булевтерионът на Serdica – за пореден (вероятно не последен) път

състояние на местните градски съвети (напр. Dintchev 2018, 362).

Като обобщение на изложеното по-горе, потвърждавам възгледите за хронологията на известната сграда на булевтериона от предходната си публикация. Появата ѝ вероятно е в последната четвърт на II в. и може да се впише в мащабната строителна програма, проведена в *Serdica* за преодоляване на щетите от нашествието на костобоките през 170 г. Тези щети са били сериозни и повсеместни (напр. Dintchev, Gatev 1999, 50; Ivanov 2011, 316; Katsarova i dr. 2019, 280; Katsarova 2020, 22–23; Ivanov 2021b, 85, 92, 94), вкл. по отношение на предполагаемата по-ранна сграда на булевтериона с представения по-горе „зид М–М“. Логично историческо основание за началото на втория основен период на известната му сграда е новият статут на *Serdica* като провинциална столица в края на III в. – първоначално, при управлението на император Аврелиан (270–275 г.) на цялата нова *Dacia* на юг от р. Дунав, а малко по-късно на новоучредената южна или вътрешна провинция *Dacia mediterranea/ Inner Dacia* (напр. Dintchev 2014, 48). Крайната дата за използването ѝ като булевтерион коментирах в предходния абзац.

* * *

Ниската степен на съхраненост на останките от сердикийския булевтерион, екстремните обстоятелства на проучването им и нивото на методиката на археологическите разкопки у нас преди 70 години (по отношение на стратиграфията) са причините, поради които почти всички основни въпроси за характеристиката на тази важна сграда днес могат да получат отговори само във вид на вероятности като хипотези. На това се дължи предположението ми в скобите в заглавието на представения текст. Все пак, макар и хипотетични, разсъжденията ни би следвало да се основават на наличните в първичната публикация факти и документация, на обективното, но и коректно отношение към тях.

Цитирана литература

- Balty, J. Ch. 1991. *Curia Ordinis. Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*. Brussels: Académie Royale de Belgique.
- Bobchev, S. 1952. *Smesenata zidariya v rimskite i rannovizantiyskite stroezhi*. Sofia: Balgarska akademia na naukite (in Bulgarian).
- Bobchev, S. 1961. *Smesenata zidariya v rimskite i rannovizantiyskite stroezhi*. *Izvestia na Arheologicheskiya institut* 24, 154–202 (in Bulgarian).
- Bobchev, S. 1989. Pregled na ostankite ot Serdika, otkriti v techenie na petdeset godini. In Velkov, V., Ivanov, T., Stancheva, M. (eds) *Serdika. Arheologicheski material i prouchvania*, vol. 2. Sofia: Balgarska akademia na naukite, 37–58 (in Bulgarian).
- Boyadzhiev, S. 2002. *Serdika (Serdica). Gradoustroystvo, krepostno stroitelstvo, obshtestveni, chastni, kultovi i grobnichni sgradi prez II–IV v.* In Ivanov, R. (ed.) *Rimski i rannovizantiyski gradove v Balgaria*, vol. 1. Sofia: Ivray, 125–180 (in Bulgarian).
- Dintchev, V. 2009. Antichnite gradski ploshtadi i tyahnata sadba prez kasnata antichnost. Chast 1. Philippopolis i Nicopolis ad Istrum. In Petrunova, B., Aladzov, A., Vasileva, E. (eds) *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*, vol. 1. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut s muzey, 63–81 (in Bulgarian).
- Dintchev, V. 2010. Antichnite gradski ploshtadi i tyahnata sadba prez kasnata antichnost: Serdica. *Arheologia* LI.3–4, 24–40.

- Dintchev, V. 2011. Obshtestvenite bani na Serdika. In Stanev, S., Grigorov, V., Dimitrov, V. (eds) *Izsledvania v chest na Stefan Boyadzhiev*. Sofia: Natsionalen arheologicheski institut i muzey, 101–124 (in Bulgarian).
- Dintchev, V. 2014. “Sv. Sofia” i Serdica. Sofia: Craft House Bulgaria (in Bulgarian).
- Dintchev, V. 2018. Town and Church in Late Antiquity. Architectural and Urbanistic Dimensions. In: Vagalinski, L. et al. (eds) *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities”* (Bulletin of the National Archaeological Institute XLIV). Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 357–370.
- Dintchev, V., Gatev, Y. 1999. Razkopkite pri Arheologicheskia muzey v Sofia. *Arheologia* XL.3–4, 49–61.
- Gros, P. 1996. *L’architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. Part 1. Les monuments publics*. Paris: Picard.
- Hoddinott, R. 1975. *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction*. London & Tonbridge: Ernest Benn Limited.
- Ivanov, T. 1974. Postizhenia na rimskata arheologia v Balgaria prez 1944–1974 g. *Arheologia* XVI.4, 38–51 (in Bulgarian).
- Ivanov, M. 2011. Obekt “Metrostantsia 8–II”, gr. Sofia, antichen period. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g.* Sofia, 316–319 (in Bulgarian).
- Ivanov, M. 2014. The site of the Council of Serdica: New Archaeological Evidence. In Vachkova, V., Dimitrov, D. (eds) *Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration*. Sofia: Tangra TanNakRa, 235–248.
- Ivanov, M. 2016. Two Early Christian Basilicas in Serdica: New Archaeological Data. In Brandt, O., Castiglia, G. (eds) *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Romae 22–28.09.2013*. Città del Vaticano, 393–404.
- Ivanov, M. 2021a. Bulevterionat na Serdica. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 11.2, 185–204 (in Bulgarian).
- Ivanov, M. 2021b. From Timber to Fortification: Development of Serdica from Claudius to Marcus Aurelius. – In: Raycheva, M., Steskal, M. (eds) *Roman Provincial Capitals under Transition. Proceedings of the International Conference held in Plovdiv 04–07. November 2019* (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 61). Vienna: Verlag Holzhausen GmbH, 79–98.
- Ivanov, T., Bobchev, S. 1964. Razkopki varhu ploshta na hotel “Balkan” v tsentara na Sofia prez 1952–1953 g. In Gerasimov, T. (ed.) *Serdika. Arheologicheski material i prouchvania*, vol. 1. Sofia: Balgarska akademija na naukite, 9–76 (in Bulgarian).
- Ivanov, T., Ivanov, R. 1994. *Nicopolis ad Istrum*, vol. I. Sofia: Arges (in Bulgarian).
- Izenour, G. 1990. The Ancient Roman Roofed Theater. *Perspecta* 26, 69–82.
- Katsarova, V. 2020. Antichna sgrada pod severnata polovina na ploshtad “Sv. Nedelia”, gr. Sofia. In Katsarova, V., Petkova, K. (eds) *Arheologicheskoto nasledstvo na ploshtad “Sv. Nedelia”* (Katalozi XX). Sofia: Natsionalen arheologicheski institut i muzey, 17–42 (in Bulgarian).
- Katsarova, V., Stanev, A., Goryanova, Sn. 2019. Arheologicheski prouchvania na ploshtad “Sv. Nedelia”, gr. Sofia. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 g.* Sofia, 279–282 (in Bulgarian).
- LIBI 1958. *Latinski izvori za balgarskata istoria*, vol. I (Izvori za balgarskata istoria II). Sofia: Balgarska akademija na naukite (in Bulgarian).
- Martinova-Kyutova, M. 2006. Biblioteka pri agorata na Philipopol. In Iliev, I. (ed.) *Poselishten zhitvot v Trakia*, vol. IV. Yambol: Ya, 275–284 (in Bulgarian).

Булевтерионът на Serdica – за пореден (вероятно не последен) път

- Mihailov, G. 1976. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. *Epigraphica* 38, 21–24.
- Sear, F. 2006. *Roman Theatres. An Architectural Study*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Stancheva, M. 1972. Nadpisat za izgrazhdaneto na krepostta na Serdica. *Vekove* I.1, 51–55 (in Bulgarian).
- Stancheva, M. 1975. Vtori nadpis za krepostnata stena na Serdica. *Arheologia* XVII.3, 30–36 (in Bulgarian).
- Stancheva, M. 1989. Arheologicheskoto nasledstvo na Sofia. Formirane, sastoyanie, problemi. In Velkov, V., Ivanov, T., Stancheva, M. (eds) *Serdika. Arheologicheski material i prouchvania*, vol. 2. Sofia: Balgarska academia na naukite, 6–36 (in Bulgarian).
- Stancheva, M. 1994. Za Konstantinovia kvartal v Serdika. In Ivanov, T. et al. (eds) *Serdika – Sredets – Sofia* 2. Sofia: Muzey za istoria na Sofia, 53–79 (in Bulgarian).
- Stancheva, M. 1997. Kam izuchavaneto na antichnata sgrada pod ploshtad “Sveta Nedelia”. In *Serdika – Sredets – Sofia* 3. Sofia: Muzey za istoria na Sofia, 7–51 (in Bulgarian).
- Velichkov, Zh. 2007. “Amphitheatrum Serdicense”. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g.* Sofia, 254–256 (in Bulgarian).
- Velichkov, Zh. 2010. Spasitelni arheologicheski prouchvania na “Amphitheatrum Serdicense”. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g.* Sofia, 353–355 (in Bulgarian).
- Velichkov, Zh. 2011. Antichniat teatar i amfiteatar na Serdica. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g.* Sofia, 310–313 (in Bulgarian).
- Velichkov, Zh. 2014. The Antique Theatre and the Amphitheatre of Serdica. In Vachkova, V., Dimitrov, D. (eds) *Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration*. Sofia: Tangra TanNakRa, 249–260.
- Venedikov, I. 1960. Serdica. In Beševliev, V., Irscher, J. (eds) *Antike und Mittelalet in Bulgarien* (Berliner byzantinische Arbeiten 21). Berlin: Akademie Verlag, 161–164.
- Vladkova, P. 2021. *Nicopolis ad Istrum. Tsentralniat ploshtad na rimskia grad. Arheologicheski prouchvania 1987–2017*. Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).

The *bouleuterion* of *Serdica* – for yet another (probably not the last) time

Ventzislav Dintchev

(summary)

The *bouleuterion* is located immediately to the east of the supposed central square of *Serdica*. Its remains were explored in 1952–1953. Its well-known building has a rectangular plan and exterior dimensions of 25.20 (W–E) x 23.70 m. Researchers distinguish two main periods in its functioning. During the first (“A”) period, there are no solid structures in its interior. Its entrance is from the south. According to the excavators at a later time, but within the limits of the period, the stone threshold at the entrance was raised (Ivanov, Bobchev 1964, 17–20). In the second („B“) period, the walls of the building were thickened. Now a solid *cavea* with semi-conical vaults has been built in it. The remains of this structure include three partially preserved, concentrically inscribed “walls in the form of an incomplete semicircle, facing to the north... connected by transverse, radial walls” (ibid., 20–21). Next to the radial walls between the outer and middle curve walls of the *cavea*, opposite to the sides of the entrance, “two more transverse walls were additionally built” (ibid., 22–23, plates III, V; see here figs 1–8). It is assumed that the original entrance from the south is now abandoned and walled up. A new entrance was built from the west, on the side of the square (ibid., 24–25). The appearance of a small, thick-walled room in the northwest corner of the building is also associated with this period. A similar room and entrance is assumed in its poorly preserved northeast corner (ibid., 25). There is no data on the stratigraphy and finds corresponding to the distinguished construction periods. Some scholars attribute the appearance of the building “at the latest” to “the third quarter of the 3rd c. AD, after the Gothic invasions under Claudius Gothicus”, and the beginning of its second period – to “the time of Diocletian or Constantine the Great” (ibid., 27, 53).

A few decades later St. Boyadzhiev distinguishes three periods in the functioning of the known building of the *bouleuterion*. For the first period, he offers a reconstruction of the interior with a three-sided wooden structure with benches. He assumes that its construction was, at the latest, during the reign of Marcus Aurelius (161–180 AD) (Boyadzhiev 2002, 136–137; see here fig. 9a). The second period is associated with the appearance of the massive *cavea*. It is associated with the reign of Aurelian (270–275 AD). The researcher shares the opinion of T. Ivanov and S. Bobchev that the original entrance from the south is now blocked, but, according to him, the new entrance of the building is in the middle of its northern wall (ibid., 137–138; see here fig. 9b). The third period dates to the beginning of the 4th c. AD. It is associated with the appearance of rooms in the northern corners of the building. Now, according to St. Boyadzhiev, the original entrance to the building was restored in the middle of its southern wall, but on the new raised level (ibid., 138–139; see here figs 9c–d).

In my article from 2010, I assumed the presence of an earlier period of the *bouleuterion*, connected not with the building presented above, but with the earlier remains discovered during the excavations below it – the so-called “M–M” wall with direction E–W, 2.5 m to the north of the southern wall of the known building (Dintchev 2010, 33). The information about the earlier building also includes data on a corresponding layer with “fragments of plaster stucco” and two Roman coins, the later of which is of Marcus Aurelius (161–180 AD) (Ivanov, Bobchev 1964, 16). Regarding the appearance of the known building, I assumed that it was within the last quarter of the 2nd c. AD (Dintchev 2010, 33–34). It is justified to connect the reconstructions in the beginning of its second period with the new status of *Serdica* as a provincial capital at the end of the 3rd c. AD.

In a recently published article, M. Ivanov distinguishes five periods in the functioning of the *bouleuterion* of *Serdica* (see here fig. 10a). The first and second periods precede the known building and relate to the supposed earlier building with the above-mentioned wall “M–M”. The first period is dated approximately to 130/140–170 AD (fig. 10b), and the second – to 175/185–275/295 AD (Ivanov 2021a, 191–193). Their distinction is based on the presumption for the rebuilding of wall “M–M”. For the second period, “the formation of a *cavea* with semi-conical vaults supporting the seats is permissible” (ibid., 192–193; see here fig. 10c). The following periods in the author’s construction concept for the *bouleuterion* refer to the appearance and changes in its known building. The third period is the time from “the last quarter and even... the end of the 3rd c.” (ibid., 193) to “the beginning decades of the 4th c.” (ibid., 199). In contrast to the general opinion in earlier studies, M. Ivanov assumes that the known building of the *bouleuterion* has a solid *cavea* at the outset. Its reconstruction for this period has functioning entrances from the south and north (see here fig. 10d), but the northern one “was the main one” (ibid., 199). The blocking of the southern entrance happens in the fourth period, in parallel “with the formation of a new massive *cavea* in the interior of the building”, i.e. with the *cavea* from the documentation of T. Ivanov and S. Bobchev (ibid., 199; see here fig. 10e). This period is dated to the beginning of the 4th c. (ibid., 199). The end of the fourth, respectively – the beginning of the fifth period, is dated to the end of the 4th – the beginning of the 5th c. (ibid., 201). The fifth period “can be associated with the changes to the north facade (especially the north-west corner) and the shaping again of an entrance from the south with an already raised threshold level”. Now “the *bouleuterion* has already lost its function as such” (ibid., 200–201).

Other researchers have also shown interest in the *bouleuterion* of *Serdica*, but in the form of short annotations. An exception somewhat is the comments of J. Ch. Balty, but apparently he is not aware of the details of the information from the primary publication (Balty 1991, 480–484).

The location of the wall “M–M” suggests that it belonged to the early – before 170 AD, *bouleuterion* of *Serdica*, but the distinction of potential periods within it and through it is an overinterpretation. I adhere to the opinion of two main periods of the known building of the *bouleuterion*. I agree with T. Ivanov and S. Bobchev, who refer the established remains of the *cavea* to the second period of the known building, including their opinion about “improvement”, i.e. for changes in the relevant project during its implementation. The information in the primary publication does not provide reliable arguments for the presence of an earlier (from the first period) solid *cavea*. Contrary to these researchers, I believe that the significant raising of the level of the southern entrance to the building took place at the beginning of its second period, and also that this entrance was functional during this period as well. The entrance in the northern section of its western wall is also functional now. I reserve my doubts about the assumptions of St. Boyadzhiev and M. Ivanov for an entrance in the middle of the north wall (fig. 11).

The construction of the known building of the *bouleuterion* cannot be specified chronologically based on construction techniques and building materials. It probably dates to the last quarter of the 2nd c. AD and may fit into the large-scale building program carried out in *Serdica* to overcome the damage caused by the Costoboc’s invasion in 170 AD. A logical historical basis for its second main period is the new status of *Serdica* as a provincial capital at the end of the 3rd c. AD. Its use as a *bouleuterion* ended at the end of the 4th – the first half of the 5th c.

* * *

The poorly preserved remains of the *bouleuterion* of *Serdica*, the extreme circumstances of their study and the level of the methodology of archaeological excavations in our country 70 years ago (in view of the stratigraphy) are the reasons why almost all basic questions about the characteristic

of this important building can today be answered only in the form of probabilities, as hypotheses. Although hypothetical, our analysis should be based on the facts and documentation available in the primary publication, and following objective, but also correct attitude towards them.